

СУЧАСНІСТЬ

Богдан Ігор Антонич: З поетичної спадщини — Валерій Шевчук: Довгий день без перерви — Марина Приходько: Поезії — Юрій Лавріненко: Між Каменою і бойовою стійкою — Володимир Попович: Михайло Нечитайло-Андрієнко — Микола Євшан: Іван Франко — о. Іван Гриньох: Собор, який для нас не відбувся — Богдан Винар: Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції — Євген Онацький: По похилій площі — Огляди, нотатки — Лист до редакції

5 (77)

ТРАВЕНЬ 1967

	нм	ам. дол.
Кубійович Володимир, Маркусь Василь: Дві енциклопедії, стор. 146	3,80	1,00
• • • Легенда і дійсність, збірка статей (в укр., рос., англ., мовах), стор. 80	2,50	0,75
Маркусь Василь, Пеленський Ярослав: Питання національної політики в СРСР, стор. 110	2,50	0,75
Мосендз Леонид: Волинський рік, поема, стор. 80	0,50	0,15
Петров Віктор: Українські культурні діячі УРСР 1920- 1940, стор. 80	2,50	0,75
• • • Позиції українського визвольного руху (передрук підпільних статей), стор. 140	0,50	0,20
Полтава Леонид: У вишневій країні, новелі, стор. 40	0,50	0,20
Приходько Віктор: Під сонцем Поділля, спогади, стор. 158	1,00	0,25
Рахманний Роман: Кров і чорнило, стор. 140	2,50	0,75
Ребет Лев: Формування української нації, стор. 60	0,50	0,15
• • • Самостійність, орган УГВР (передрук під- пільного видання), стор. 188	0,50	0,20
Симоненко Василь: Берег чекань, стор. 224	10,00	2,50
Соловей Дмитро: Політика ЦК КПРС у плянуванні роз- витку та промислових кадрів на Україні, стор. 108	2,50	0,75
• • • Спомини чотового Отроверха, стор. 168, (III)	2,00	0,50
Франко Іван: Про соціалізм і марксизм, стор. 260	10,00	2,50
Хрін Степан: Зимом в бункрі, (спогади-хроніка), стор. 142	2,00	0,50
Хрін Степан: Кризь сміх заліза, (спогади), стор. 160	2,00	0,50
Чапленко Василь: Чорноморці, т. I, стор. 192	0,50	0,20
Шерех Юрій: Не для дітей, стор. 416	14,00	3,95
Шерех Юрій: Прощання з учора, стор. 52	0,50	0,20

Замовлення слати на адреси:

«Prolog» Inc.
875 West End Ave, Apt. 14 b
New York, N. Y. 10025
USA

„Sucasnist“
8000 München 2
Karlspl. 8/III
Bundesrepublik Deutschland

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

5 (77)

ТРАВЕНЬ 1967

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

МІОНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Редакція:

Володимир Стахів, Богдан Кравців, Богдан Бойчук, Кирило Митрович,
Роман Рахманний.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

БОГДАН ІГОР АНТОНІЧ: З ПОЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ

TERRA INCOGNITA

Сідаймо в човен. Поїдемо в подорож довкола наших сердець.
Може відкриємо нову, незнану землю.

1 квітня 1932.

*

Вже спалились думки,
вже спалились слова,
тільки гомін лункий
і болить голова.

Розіллялись моря.
Чи не чуєш, чи спиш,
як епоха вдаря
у майбутнього спиж.

8 березня 1933.

ДО НОВЕЛІ «ТРИ МАНДОЛІНИ»

Дівчина перша й перші вірші,
і місяць — мідний перелесник.
Слова палкіші, віддих ширший
і терпко мандолінні весни.

Дівчина перша й перші вірші,
і місяць — зрадний перемовник.
Уста щиріші, груди ширші,
п'янкий дурман пісень любовних.

Налита радістю година,
найбільший скарб — весінні чари,
захоплення снага єдина,
на все — зелені окуляри.

5 квітня 1933.

ЗЕРНО СОЧЕВИЦІ

За одно маленьке зерно сочевиці,
я продав, безумний, свою душу.
Мають риби ріки, мають гнізда птиці,
тільки я один без свого дому, без своєї зірки жити мушу.

В ріках риби та на небі зорі,
а в твоїй кімнаті ти і мухи.
Срібні очі риб, мов скло, прозорі,
ніч — котел темноти й зір безрухий.

Ти, що живиш і пструга й комаху,
полум'я даєш кометі,
борони від вічності і страху
риб, комах, поетів.

14 квітня 1933.

НАШ ПЕРСТЕНЬ

І кров і ртуть — вогонь і холод,
що жилами пливуть крізь тіло —
мов перстень, час замкне навколо
непереможно і всеціло.

Хай гострим серпом вік доспілий
колося мрій із серця витне,
залишиться цей погляд смілий,
чоло негнуге, непохитне.

До всього людського причетна,
гордючи шляхом утертим,
ось молодість високолетна
зірве холодний овоч смерти.

14 і 15 серпня 1933.

Надруковані тут поезії не ввійшли ні в одну з п'яти відомих збірок Б. І. Антонича (1909-1937), які появились у Львові. Вони публікуються вперше за ласкавою згодою Святослава Гординського та Богдана Рубчака — упорядників книги «Зібрані твори» Б. І. Антонича, яка вийде незабаром з друку.

О п о в і д а н н я

Ми зустріли його таким ревом, що вікна почали стрибати, а пташки повилітали із гнізд. Першим засміявся малий Охрімчук. Його сміх миттю переріс у дикий регіт усієї класи; ми хапались за животи, а найбільший бельбас Ханенко видряпався на парту. Ми були диким воїнством, що танцювало над трупами полонених, яких уже шкварили на вогнищі. Він спокійно стояв на порозі класи: невеликий, з їжакуватим чубом і здоровенними окулярами. Піджак обвисав на лівий бік, а на колінах наростили одутлі мішки. Чи то розгублення, чи то здивування завмерло на його круглому, з бараболою носа обличчі, а руки були спущені донизу, як дві обстьобані нагайки. Ми вже дико підвивали, в животах бракувало повітря, а в горлі — сміху, обличчя ставали червоні й пітні, а він все так само стояв на порозі, і в правій руці мало не до землі звисив великий потертий портфель...

Я знеможено сів за парту, а кляса раптом затихла. Я підвівся і здивовано побачив, що він рушив від дверей і подибав малими кроками до столу. Кляса вже мовчала, лише лупилася на вчителя, і, коли він скомандував: «Сідайте», всі сіли, наче одурманені.

— Я викладатиму у вас логіку і психологію.

Охрімчук знову хихикнув, але відразу замовк. Вчитель підвів голову й подивився на клясу довгим втомленим поглядом.

— Мене звуть Степан Якович.

Не роблячи звичної переклички, він, сидячи, сказав:

— Я прийшов до вас уперше, і хочу, щоб ми відразу знайшли спільну мову...

Я сидів на передостанній парті, в правому ряді. Перед очима була вся кляса, і я міг бачити всіх, за винятком сусідів на останній парті. Всі вже заспокоїлися від зворушення, викликаного появою нового вчителя, і кляса потонула у свою звичну дрімоту. Дівчата переписували пісні, я знав їх усі, достобіса, не зважаючи на те, що дав собі слово не кружляти у вирі тимчасових популярностей...

Учитель уже стояв між першими партами, і його голос набирав інтимних нот:

— Люди не завжди замислювались, хто вони і нащо вони. Ти довбав камінь, камінь довбав тебе, ти вбивав звіра, звір убивав тебе — все крутилося в колі примітивних понять та захоплень. І лише коли не треба було довбати і вбивати, а надворі лютував дощ чи холод, людина почала оглядати спершу свої руки, потім руки сусіда. Нарешті вона помітила, що всі люди схожі одне на одного, а всі звірі схожі теж. Вовки всі однакові, мамути теж усі однакові. Це було лише початкове розмислення, бо на остаточне мав прийти ще свій час . . .

Я дивився на клясу. Хлопці грали в морський бій, хрестикинулики, чи пересували під партами шахові фігури. Ханенко корчив гримаси, і дівчатка з першої парти повтикалися зі сміху носами в руки. Все було, як щодня, на кожному уроці повторювалось одне і теж, і я відчув, що під груди підповзає нудьга. Відмінники й ледарі, що сподівалися виклику на наступнім уроці, зубрили альгебру, мій сусіда по парті акуратно переписував мої тригонометричні задачі.

— Життя ніколи не зупиняється, — обличчя вчителя зморщилося довкола носа, здавалося, на ньому вже нічого не залишилося, окрім окулярів і того носа. — В темні часи середньовіччя кращі люди свого часу, вчені й лікарі, ходили поночі на цвинтарі і викрадали трупи, щоб зазирнути нарешті за ту загадкову оболонку шкіри, що ховає від ока внутрішній світ людини. Це зовсім не значить, що люди не бачили нутроцїв себе самих. У бійнях, під час кривавих січ вони розсікали один одного навпіл, відтинали руки, ноги, голови, розпорювали животи, але тоді не було часу зазирати всередину, крім того, все запливало кров'ю, і це викликало якщо не огиду, то страх. Лише окремим людям, а на землі було багато таких окремих людей, хотілося все-таки взнати себе і таких, як самі . . .

Я дивився на вікно, там стояло ще повне сонце, кілька днів тому ми всі мали над головою саме тільки літо, і в мозок не лізло нічого, окрім того літа. Кляса дрімала, а я навіть угадував слова, які так уважно і старанно переписували дівчата. Вони зберуться на перерві в тісне коло і почнуть хихикати та шепотітись, а потім обнімуться чи розсядуться на партах: одні похиляються на припідняті дошки парт, інші закладуть ноги під спинки і зіпруть-ся ліктями на ці спинки. Тоді з'являться ці слова, які вони переписували весь урок, і я втечу, щоб не слухати монотонного скандування. Бо це скандування почалося сьогодні з вранішньою передачею радіо, це скандування гналося слідом за мною на вулиці, бо якомусь ідіотові заманулося висунути магнітофон у квартиру, аби порахувати перехожих; це скандування я почую сьогодні не раз: мода вимагає повсюдності і всеосяжності.

— Слухай, а що нам було з фізики? — штовхає мене мій

сусіда. Від нього різко пахне потом, бо переписуючи, він аж упрів від старанности.

— Параграф восьмий, — відповідаю я і раптом помічаю обличчя вчителя. Воно вже зовсім зібралось у кавалок, лише рот час від часу розсував спресовану гофрованість щік.

— Хтозна, навіщо було людям ризикувати життям і своїм добрим іменем, аби вночі ходити красти трупи. Очевидно, це закладено в самій людині, яка вона не є, але глибокий дух визначного призначення рухає підспудні течії її ества. І людина не може зупинитись. Особливо тоді, коли йдеться про всезагальне, вселюдське пізнання і розум . . .

Степан Якович сидить за столом, і я уважно оглядаю вчительку утлу постать. Його руки схрещені так, що видно заломлені поблідлі пальці. Здавалося, йому нема ніякого діла ні до кляси, ні до слухачів: він весь у собі, весь у плутанині довжелезних силогізмів, які забирають і його увагу, і взагалі все ество. Кляса таки відверто розважається, і в мене виникає злість, бо якимось сьомим відчуттям я розумію і його слова, і його відчуженість.

— Для чого людині пізнання? Для чого людині вириватися з кола святого дуалізму: *panem et circenses* — хліба і видовищ? Але людина виривається. Диваків на світі є чимало, може, їм завдячують найбільші з'явища будь-якого часу. Жив двісті років тому на Україні дивак. Щось стукнуло йому в голову, він покинув усе, що в'язало його з життям, на багато років і написав гігантський літопис. Це був подвиг нікому і ні на що тоді не потрібний. І що з того було йому, коли через сто п'ятдесят років його рукопис видали і визнали одним з найвидатніших творів вісімнадцятого століття? Що з того, коли це не чіпає і не рухає тієї ж істини про хліб і видовища? . . . В Англії жив хлопчик. У вісімнадцять років він помер. Коли роздивились його папери, то побачили, що Англія втратила генія . . . Люди гордо підіймали голови, ступаючи на ешафот. Вони мали переконання, які гріли їх серця, і які тепер здаються не вартими й копійки. Все це було те ж пізнання людини, пізнання свого тіла і духу, хоч, може, не один із шукачів збивався на манівці . . .

Позаду мене сиділа закохана пара — Вовка і Алла. Вони шепотілися з першого до останнього уроку й не помічали нікого й нічого. Погано вчилися — Вовка і Алла, я навіть знав, що їх мають разом викликати на засідання учкому, комітету комсомолу і ще на якісь поважні збори, щоб «дати зрозуміти». Я не знаю, що їм мають «дати зрозуміти», але, очевидно, вони почнуть ховатися зі своєю любов'ю.

Степан Якович уже ходив по клясі, і я раптом побачив, що, окрім мене, його слухає ще одна людина. В душі щось обірвалось і защеміло. Я густо почервонів і на хвилю провалився в червону

пільму хвилювання. Серце завзято калатало в грудях. Як то не дивно, як не чудернацько, але слухала Марія Приймак.

— Лікарі завжди шукали залежностей у людському організмі. Неважко дійти думки, що все зв'язане між собою. Кожен рух — то складна система величезного процесу в нашому тілі, кожна думка — той самий рух, кожне речення — вже ядерна реакція системи рухів, кожна наша розмова — неймовірно складний механізм, якого ще не в силі осягнути людина. Сталося те, чого найбільше можна боятися: з відкриттями складності ставали значнішими, пізнання поглиблювало наше незнання . . .

Вчитель підпер обличчя двома руками, і воно стояло серед кляси, наче поставлене на підставки. У нього був гучний голос і щось особливе, чи в тому голосі, чи в підпертому підставками обличчі, примушувало нас вести себе сумирно. Майже ніхто не слухав його заумного патякання, але я не міг відірвати погляду від нього і слухав.

— Людина не може здовольнитися визначеністю. Раз назавжди добути істину і навіки заспокоїтись цією істиною. Не може, але хоче. Хоче універсальних систем, універсального вирішення, всього жажливо універсального, бо її мозок втомлюється шукати кінечність у канонах людських знань. Вона відпочиватиме, звернувшись до метафізики, тобто наперед визначених і прийнятих дефініцій, і буде обороняти ці дефініції з такою упертістю, наче обороняє своє життя. Такий був навіть один з найрозумніших людей землі — Гегель . . .

Вчитель швидким кроком ходив хо клясі, і його голос то тихшав, а то злітав, наче громовиця. Але в цей момент він говорив тихіше, ніж завжди:

— Все, що я кажу, лише вступ до тієї науки, яка ляже перед нами. Це наука про суть людини і зветься вона психологія. Psyche — душа, logos — вчення. Наука про закономірності, еволюцію і формування психічної діяльності. Про душу ми всі знаємо рівно стільки, скільки про Бога. Але людина завжди боялася себе, вона завжди відчувала, що в ній, чи десь над покрівлею кори мозкових півкуль, чи, може, десь у грудях сидить щось таке, яке не можна осягнути на доторк, але що контролює вчинки, дії і саму людину. Людина не лише здатна відчувати себе і те, що вона відчуває себе, але й те, що вона відчуває, що відчуває себе . . .

Сміх у клясі. Ханенко ревнув з «камчатки», вчитель викликав його на мигах і показав у куток.

— Все це не могло не сполучитись із вічним страхом людини, і вона вигала нового бога. Це був філософічний бог, він теж був могутній і нерушимий. І звався він — Душа? . . .

Перерва вістує звільнення. Вчитель вийшов із кляси і поволікся коридором. Все було насправді так: піджак обвисав на лівий бік, а під коліньми склалися гармонією брунатні в смужку

штани. Велика тека колихалася мало не біля землі, а невелика голова чітко світилася яскраво-чистим п'ятачком лисини...

Я відразу ж біжу в бібліотеку, останнім часом сюди тягне все більше й більше. Клавдія Іванівна, як завжди, сидить за своїм письмовим столиком, що водночас означає і перегородку, і заповняє величезний розграфлений листок акуратними карлючками цифр.

— Нам обіцяють вільний урок, — від порога кажу я, наперед відчуваючи насолоду вільної години.

Передпокій бібліотеки слугує і вмивальнею, кілька завзятих першокласників мують коло яскраво-білої раковини зачорнилені руки.

— А чого це? — спокійно питає Клавдія Іванівна. Вона підводить очі, і я не можу витримати стільки добрих, аж золотих, іскор.

— Кажуть, захворіла Олена Гнатівна, — відповідаю я.

— Коли хочеш, можеш мені допомогти.

Іншим разом я наживав би п'ятами, бо все-таки це нестерпно нудно виводити акуратні черв'ячки цифр, але цього разу погоджуюсь.

— Мені треба піти, можеш, коли бажаєш, зачинитися тут.

Я тільки цього й чекав. Але мое обличчя, як ніколи, поважне.

— Гарзд, — відповідаю я.

— Тихше, діти, — кишнула вона на дружоклясників, що обливались водою, притримуючи пальцем струмінь із крана.

Діти, мов курчата, розсипались увсібіч, а я, вже зовсім свій чоловік, заходжу за перегородку, що відділяє мене від світу акуратно заставлених двома тисячами п'ятдесятьма книгами стеляжів. Вже стою між рядами і відчуваю, як захоплює душу, бере в міцні шори і прочиняє всі дверцята, якими наділена густа і розкішна тиша. Я знаю це відчуття ще з дитинства, коли потайки проникав у батьків кабінет і боязко торкався томів зі шкіряними палітурками.

— Зачиняйся, щоб тебе не турбували, — каже Клавдія Іванівна і виходить у передпокій.

Я підходжу до дверей, вкладаю у них ключа і сильно повертаю двічі. І все знову стає на свої місця: ряди стеляжів, глуха тиша школи, припорошений запах старого паперу. Я іду назустріч стеляжам, і вони розступаються, мов шереги людей. В якийсь момент відчуваю, як вони щільно сходяться за спиною, перегороджуючи шлях до відступу. Попадаю в круглу яму, вщерть заставлену книгами. Нескінченні полиці: одна, дві, три, чотири, нескінченні палітурки і корінці. Ще мить — і з кожного корінця дивиться на мене примружене, зльоділе око. Між цих очей, цих плескатих, одягнутих у колєнкорову чи картонну матерію тіл я почуваю себе зовсім крихітним. Ступаю по площині, що тя-

гнеться, неначе стрічка велотреку, і мене щільно схоплюють ряди книжок, я навіть відчуваю їх доторки. І нема виходу з цього чудного велетенського лабіринту. Я довго йду по велотрековій стрічці, намагаючись не завалитися набік, а коли завалось, то несподівано бачу над собою круглий згорток неба. На ньому немає хмар, немає ні сонця, ні місяця — сама лише матерія: голуба, сяюча рівним, чистим тоном, необ'ємна, без початку і кінця, — в ній тоне моя ще неоформлена думка, і я застигаю, впиваючись руками в підвіконня . . .

Мої батьки займають окремішній будинок на зеленій Гоголівській вулиці, вони старі українські інтелігенти. Батько весь вік вчителював у 23-ій школі, саме тому мене віддали в зовсім іншу школу, хоч іти випадає досить далеченько. Мій дід по батькові володів цим самим будиночком з п'яти кімнат: кабінет, тут же бібліотека, вітальня, кухня і дві спальні. Дід теж викладав, але в гімназії. У нього збиралася українська громада, казали, що був сам Садовський під час своїх гастролей. Пам'ять про це й досі живе в наших стінах, на одній повісили навіть збільшений (досить кепсько) фотопортрет великого актора, і час від часу чи батько, чи мати розповідають мені цю незвичайну історію. Після революції батько познайомився з Гнатом Хоткевичем, захопився грою на бандурі і об'їздив цілу Україну (про це спогади помірніші і без деталей) . . . Потім надходить тиха смуга життя, про яку вже зовсім немає спогадів, у війну — чергова завірюха: батько десь довго їздив, а може, його возили, про це я вже почув крадькома, а ще згодом — знову вчителювання і тихе життя серед п'яти затишних, обставлених у душі ще дідових смаків, кімнат. Мати закінчила консерваторію, батько зустрів її в час своїх нескінченних бандуристських мандрів, вона приїхала в Житомир і ще й досі згадує благословенні часи мешкання в Києві, старих консерваторських викладачів і життя під стріхою рідної матері. Бабуся померла за чотири роки до мого народження, проте я й зараз можу докладно описати теж окремішній будинок, але вже в Києві — на Боричевім узвозі, де прожили всі покоління моєї материної лінії.

Батько в стосунках зі мною напівдипломат і напівпедагог, це єдине, що лютить мене в ньому. Втім дорослі завжди недооцінюють нашої здатності сприймати, зате ми розчудесно дооцінюємо власну спроможність бути вище за них хоча б у своїх очах. Мати тримає себе значно простіше, ще до недавня вона не гребувала такою переконливою метою виховання, як пасок, та й зараз не проти час до часу похастувати ляпасом. Але все ж таки вона по-своєму добра і любить мене: це приємно лоскоче самолюбство, і я прощаю їй навіть не вельми гречні ляпаси. Якесь коліно її роду носило в жилах польську кров, а ще якесь підколіно було потурчене. Все це й дало ефект: горда цнота, швидка збуривість

і, поруч з тим, глибокоукраїнська сентиментальність, яка, можливо, єдина творить лад у нашому домі, бо батько, як чистокровний український інтелігент, теж воліє мати замість сварок хороший спокій і хатню злагожденість. Він любить довгі спокійні розмови, розсудливі розваги і свіже повітря: щовечора ми йдемо з ним до річки і в сутінках чи в темряві довго купаємось, розплившись на досить пристойну відстань, аби не заважати один одному. Потім повільно повертаємось назад, і батько мугиче задушевну мелодію з багатющого арсеналу, який береже його небуденна пам'ять. В такі хвилини я найбільше його люблю, хоча саме в такі хвилини він найменше звертає на мене увагу.

Я любив батькову бібліотеку. На неї теж поширювався принцип, що дітям до шістнадцяти краще смоктати соску. Але коли батько з матір'ю йшли з дому, наставляли хвилини найбільшого розкошування. Я сідав на драбинці і починав гортати книгу за книгою. Стіни знову, наче стрічками, обплітали мене полицями, і серед цих полиць на мене стрімко навалювався світ пахнучих курявою людей та істин.

Був дощ, я пам'ятаю це й тепер, бо, певне, пам'ятатиму все життя, хоч нічого особливого не сталося. Я залишився сам-один у п'яти порожніх кімнатах. Дощ плюскотів широкими потоками і облюпував шибки. Було в ньому щось дуже тихе і тяжливе. Наче зелені зерна, падали на замлю краплі, зелені коси дерев купалися в калюжах, зелені очі мерехтіли в зломах крапель, а зелені хлопці танцювали танець дикунів. Зелені хвилі котилися через зелені нерівності скла, в шибках цвіли голубі квіти рано засвіченого світла, і між усього цього — безконечний потік крапель, у які повільно втонули постаті батька з матір'ю і які принесли мої душі смуток. Такий смуток виникає лише раз на життя, коли тобі шістнадцять років і ти думаєш про Марію Приймак, а світ, природа і кольори тебе завжди розуміють.

Я пішов тоді в батькову бібліотеку і витяг кепсько оформлений том. Розхилив його посередині і знічев'я почав читати.

«Він почував потребу живої науки і живого життя. Але в семінарії годі того сподіватися. Батько настоює, аби син кінчав семінарію, але юнакові світив університет. Між ним і батьком виникла суперечка, старий навіть не втримався, щоб не полякати сина батьківським прокльonom...»

Не бозна-яку мудрість я вчитав того вечора, але навколо мене чатував густий сутінок, і мені вперше за життя спало на думку, що світ може бути не такий уже й широкий, що в ньому може бути безліч повторень, і що той чоловік з 1856 року міг бути зовсім такий, як я. В нього було таке саме обличчя, так само він відчував себе і розумів чи намагався зрозуміти світ... Я дивився на книгу і крізь приплющені повіки вловлював стрибучі слова:

«Плоди семінарського навчання, прихильність до чарки, сімейні незгоди отруїли його і морально довели до того, що в тяжкі години у нього почали з'являтися галюцинації. На пам'ять стали набігати спомини про батьківський прокльон і про віщування долі в ченцях...»

... Я таки пам'ятаю той вечір. Зелений дощ заповнював батьковий кабінет синюватим сутінком, а перед очима бігли рівненькі рядки. Тоді для мене потрібно було небагато: світ перестав існувати, він згустився і скупчився там, у кімнаті, серед тих полиць, я не міг поворухнутись, хоч пізніше ці слова зовсім втрапили для мене свою силу: звичайна людська історія, яких може бути тисячі, мене еднало тоді з нею щось зовсім окремішне.

Те життя було доросліше мого. Те життя було зовсім не таке, як моє, але є речі, які поєднуються в передчуттях.

«Він випивав, а душевний нелад, галюцинації все більшали і більшали. І він додумався, що треба святитися на священика. Влітку 1870 року (я подумав, що буде влітку 1970 року зі мною, моїми думками і почуттями) він переїхав до Кам'янця... Священником він не став...»

Я довго сиджу на драбинці в батьковому кабінеті, і незнаний сум сковує моє серце. Сум, який починається ще там, у дощовому сутінку, а довершується на цих лискучих сторінках. Кволо перегорнув листки і прочитав: «Анатоль Патрикійович Свидницький (1834-1871)»... Я народився в 1938 році. Я хочу побачити обличчя того далекого і незнайомого Анатолія. Бо я теж Анатоль. Анатоль року народження 1938-го. Той Анатоль уже прах, а я живу і житиму, я ще багато перейду і зрозумію... Може, то був звичайний вибрик, але побачити його обличчя мені стало кінче необхідно. Звичайна химера, бо за вікном зелено плескотів дощ, а моя душа всоте стискується в кавалок. Я перерив тоді всі батькові книги, всі книги, де можна було зустріти обличчя. Його обличчя не було, зате перед очима замиготіли сотні інших: живіших, сухіших, довгоносих, кирпатих, вирлооких і підсліпкуватих, але однаково вигаслих і нецікавих. Я розгубився серед них, вони клеїлись мені до пальців, скільки їх було, тих, хто кинувся в несамовиту гонитбу з часом! Хто з них приходив перший, а хто останній, — всі вони — лише пласка нерухомість, лише плаский шмат неживої фарби, а я хотів гарячого пульсу...

Вийшов у дощ, що обхльостував обличчя. Сутінок кружляв у мене над головою, запливав очі і обтягував краєвид сивою млою. Дощ бив по плечах, по лобі і щоках. Клеїлось мокре волосся, а по зліплених у кавалки пасемках текла жовта вода. Все вкрилося щільною плівкою, і несила було розклепити ні очей, ні рота. У цьому шумові, тихому шварготінні крапель, між запаху сутінку та весни я згадав раптом, де бачив книгу Анатолія... Достеменно мусив побачити це обличчя, бо це переросло вже межі реального.

Переросло межі елементарного буття і виросло в щось більше: пристрасть чи фантазмагорію. Я швидко побіг вздовж довгого мокрого паркана, втиснувся в густо пропахлий плащами і гумою трамвай, а коли ступив на поріг книгарні, відчув, що тремтять коліна і губи.

Книга Свидницького лежала на тому ж місці, і в мене відлягло від серця.

«Дайте!» — сказав я, протягуючи майже мокрі десять карбованців.

Байдужа жінка глипнула на мене сивими очима і відрахувала здачу. Я підійшов до вікна, нагнувся, аби закритись від цікавого погляду, і перегорнув першу сторінку. Те, що я побачив наступної хвилини, запам'яталось мені на все життя. В нього було прекрасне, майже дівоче, з довгим до пліч волоссям обличчя. Величезні очі дивились на світ спокійно і зачаровано. Величезні очі серед зовсім живого обличчя вбирали мою душу, і я раптом відчув, що ще хвилина — і я розридаюсь, мов хлопчак. Але я стримався. Сховав томик за пазуху, він теж був зелений, як і весь сьогоднішній настрій, і повільно вийшов у морок.

Була вже ніч, бо мене огорнула раптом густа запашна темрява. В ній, наче живі, перемовлялися, подзенькуючи, зелені чисті краплі. Шуміла глибока, повна живої оплодотворюючої сили злива. І в цій зливі я знайшов свою першу справжню радість і перший воістину справжній біль.

Клавдія стукає нашим умовним стуком, я відриваюся від підвіконня і здивовано помічаю, що вже минули майже всі сорок п'ять хвилин. Незабаром задзвонить дзвінок і доведеться знову витримати двогодинну напругу мови і географії. З соромом дивлюся на дбайливо розкреслений графік, я так і не виконав прохання бібліотекарки.

Вона заходить свіжа і сонячна.

— Звичайно, ти нічого не зробив?

— Ні, — схилию голову.

— Рився в книгах?

— Так.

Вона хитає головою, а я з радістю відчуваю, що бібліотекарка не сердиться.

— Клавдіє Іванівно, їйбогу...

— Тебе викликав завуч, — перебиває вона мене.

— Чого?

— Не знаю, — стенає плечима. — Мабуть, проштрафився...

— Ні в чому я не штрафився, — кажу я і вискакую в коридор. Нараз застигаю, бо ледве не наткнувся на Степана Яковича.

— Перепрошую... — бурмочу я.

Він зупиняється і дивиться на мене короткозорими очима. Я теж зупиняюся.

— Ви з якої кляси?

— Дев'ята «а», — відповідаю.

Він уважно дивиться, а тоді по обличчю пробігає усмішка. І я застигаю, зачарований тією усмішкою. Все в ньому раптом змінилось, освітилось і помолоділо.

— Добре, ідіть. У вас темпераментні товариші. Але темпераменти ми вивчатимем у кінці програми.

Він іде, а я здивовано дивлюсь, як небавом, наче підстрелений птах, шкутильгає його скособочена постать.

— Тебе викликав завуч, — сповістили мене в клясі.

— Знаєш, як ми прозвали новенького? — підійшов до мене сусіда по парті.

— Чапля, — сказав я і, повернувшись, помчав на велику розправу чи не на менш велику похвалу.

В кабінеті вже сиділа Марія Приймак, і я потай підморгнув їй.

— Де це вас носить? — завуч блимнув окулярами.

— Був у бібліотеці.

— Зайдіть до вчителя фізкультури: вас обох викликають на якісь змагання.

У мене звалився з душі величезний тягар.

*

Ми вискочили з під'їзду школи, наче молоді олені. В обох за плечима було по спортивній, схожій на відро, сумці, а хороший настрій так і рвався з грудей. Марія Приймак була у вузьких чорних штанах і зеленій простій кофтині. На ногах міцно трималися голубі з білим кеди, а волосся спадало на спину прямими темними смугами.

— Ти думаєш, нам обов'язково іти на ці змагання? — здалеку почав я.

— А то що? — Марія подивилася на мене. Я віддавна не міг витримати того погляду, гігантської темної пустелі, бо вона висмоктувала з мене всі соки і висушувала мої і без того потріскані губи. Це була пустеля, в якій повно чорного сонця, бо в кромішній п'ятні спалахували раптом золоті вогники. В тих вогниках з'являлося по блискучій картинці: вигнуті півколом рами вікон, шматок zdeформованого паркана чи просто хмарка, яка стоїть серед неба, наче старомодна наречена. — А то що? — перепитала Марія, і в одному із спалахів з'явилася моя роздута на обидві щокі фізіономія. Марія Приймак вже чекала від мене вибрику, карколомної геніяльної вигадки, а може, звичайної «хохми».

Я стукнув кедом каштана: він покотився по міцно второваній стежці.

— Ти думаєш, ми зберемо там золоті груші? Я прибіжу в тих змаганнях двадцять першим, а ти восьмою. Якого дідька нам ганяти по колу?

— А що ти пропонуєш? — спитала вона.

— Ми могли б піти погуляти. На річку, до Голови Чацького, там на цю пору нікого нема. Ми могли б купатися і лазити по скелях...

— В тебе такий тон! — засміялася вона.

Мені ж хотілося розповісти: «Маріє Приймак, їйбогу, в мене шкребуть сьогодні на душі кішки. Але нам неймовірно везе. Спершу захворіла Олена Гнатівна, ні, спершу з'явився той дивак Чапля, а потім нас послали на ці ідіотські змагання. Ми не зберемо там лаврів, це достеменно, Маріє Приймак. Якого ж біса тоді ганьбитися?»

— Так підєм? — спитав я.

Вона подумала.

— Нам влетить.

— Влетить, — згодився я.

Вона закинула за плече спортивну, схожу на відро, сумку.

— Ходімо.

Осінь уже досягла Житомира. Над верхівками дерев і попід низом пройшли її довгі неспішливі руки, і дерева наче вимились яечною хною. Над ними стояло небо, здивоване і засмучене від того, що настає кінець його непорочности. Скручені, наче гвинтики, травинки не змогли вибурувати в повітрі гнізд і повипадали на землю сухим бадиллям. Полин пахнув ще серпнем, але жовті очка квіток уже виплакали ту кількість сліз, яку потрібно було виплакати за все довге і таке прекрасне літо з його гоїними від золота ранками.

Ми спустилися до екзотичної альтанки (обов'язкове фото до видів Житомира: знизу від скель чи збоку від низько схилених американських кленів можна захопити гілку, на передньому пляні рядок балясин із постаттю дівчини, ні, таки краще з парочкою, — гарно, коли дівчина непогано складена, — далі знаменита альтанка будови 1952 року, і крізь її колони — розкішний краєвид на річку, аж до Завалу). Марія Приймак звисилась із поренчат.

— Тут ще ніхто не кінчав життя самогубством?

— Ні.

Я подивився на її міцно обтягнуту зеленою кофтиною спину. Зелене завжди веселить погляд і виликає на сентиментальність: зелене — це весна, літо і юність. Зелене — це гусениці, які незабаром об'їдають не менш зелене листя і перетворюються в прекраснодушних, прегарненьких метеликів. Зелене — це мої сни, коли я ввечері надто багато думаю про Марію Приймак. В неї м'яка спина і зовсім наївно витинаються дві гострі лопатки.

Вона глянула на мене, і я захотів торкнутися звисаюче пасмо чорного волосся. Сперлася однією ногою об балясину, другу від-

ставила далеко вбік, налягла на поренчата правим ліктем і подивилася густим мороком зачарованої пустелі.

— Слухай, — прошепотіла вона, і я не міг не дивитись на чітко розділені два ряди її зубів. — Давай напишемо щось на незбудь. Напишемо, що ми були тут...

— Осквернителі святих місць, — засміявся я.

— Ага, давай осквернимо.

Я вийняв з кишені уламок хемічного олівця, і Марія Приймак, наслинивши кінчик язиком, вивела: «М и б у л и т у т».

Два ряди горбів тяглися уздовж річки, навпроти дрмав за-тишний хутір Бровари, а вгорі, де губилися пастельні краплі ранньої осені, приліпилася самотня хатка з вишневим садком. Я завжди дивився на ту хатку, коли ми з батьком поверталися з купання, і самотній вогник, невідомо чому, завжди грів мені душу...

Марія Приймак ішла трохи попереду, і я був радий бачити її невелику постать. Був радий уже вкотре осягати її м'які форми; за спиною в неї спортивна сумка, а я раптом побачив над головою широкого розкішного каштана. Під ним валялися вилущені кульки, і я почав засовувати їх до кишень.

— На, — простягнув жменю Марії Приймак.

— Для чого?

— Гратимем у футбол.

— Ти справді думаєш купатися?

— Як захочеш, — відповів я. — Ми можемо купатися, а можемо і не купатися. Коли хочеш, ми будемо лазити по скелях, наче мавпи.

— Що це за тон? — засміялася вона. — Ти здорово навчився говорити патетично.

— Школа вчительок літератур...

«Мені хочеться обійняти тебе, Маріє Приймак, — думав я, дивлячись, як підстрибує за її плечима, схожа на відро, спортивна сумка. — Мені хочеться верзти тобі несусвітні нісенітниці. Хочеться стрибати коло тебе, як дикунові з роману Данієля Дефо. Бо мені, їйбогу, сьогодні не по собі. І в цьому винувата поки що лише ти...»

— Слухай, — Марія Приймак повернулася до мене. — Чого ти такий чудний? Я ні разу не бачила тебе на шкільних вечірках.

— А вони є?

— Звичайно. Майже всі приходять, тільки ти такий гордий.

— Я просто не знав, — брешу я, бо тут не місце оповідати про тверду постанову не кружляти у вирі тимчасових популярностей.

Ми перейшли міст, і я кинув на землю перший каштан.

— Лови, пасую!

Марія Приймак відбігла трохи вперед і турнула ногою бли-

скучу кульку. Я дивився, як вона летить, весела, блискуча кулька, свіжа і ще запашна. Вона виламалася із зеленого колючого плоду і впала на землю, яка мусила зробити з неї нове дерево. Нове дерево, підкидуване ногами, замахало зеленою короною, замахало могутнім довжелезним корінням і лупнуло мені в коліно.

— Ти що, заснув? — Марія Приймак обперлась руками в натягнуту матерію на ногах.

— Лови, — я підчепив кедом кульку, і дерево полетіло назад, густо тріпочучи зеленою кроною.

Марія Приймак вправно підставила кеда і зупинила кульку.

— Чого немає жіночих футбольних команд? Ти була б у першій класі.

— Я вже була в першій класі, — крикнула у відповідь Марія Приймак. — Вісім років тому. Досить уже.

Вона була як богиня. Чисте розметане волосся, тужаві горбики грудей, міцно обтягнуті зеленою тканиною, рівні, блискучі від вузьких штанців ноги. «Як це сталося, Маріє Приймак, що ти пішла за мною, як це сталося, що ти стала моєю дівчиною? Я тільки мріяв про тебе, Маріє Приймак. Ййбогу, перед сном, ввечері, а часом на уроках. Я не можу судити тебе, як суворий критик, якому дорога тільки істина. Може, ти не вельми розумна, Маріє Приймак, але навіть це я ладен тобі простити...»

Нам набридло шпурляти каштани, і ми пішли вздовж урвистого, зарослого ліщиною берега. Кущі облягали кручі, наче військовий мундир, тут і справді були великі бої у війну — моя неміцна пам'ять ще й досі тримає пориті шанцями схили.

— Відчуваю, що нам влетить — сказала Марія Приймак. — Почнуть тягати... Знаєш, як не люблю...

— Я теж, — відповів я. — Але то все дурниці. Нам влетить, а через місяць ніхто про те й не згадає.

Марія Приймак зупинилася, і я побачив у її чорних очах дві, одутлі на обидві щокки, мої фізіономії.

— Ти гадаєш, варто ризикувати?

Вона стала повільна і насторожена. Довкола стовпилися зелені ряди кущів, тиша густо плелася по кручах, і лише кілька випадкових рибалок бовваніли вглибині, під скелями. Я теж ставав повільний і насторожений. До голови підкотилася ватяна хвиля, і я ледве стримувався, щоб не кинутися до неї, забувши про все на світі: уроки і спортивні змагання, вчителів і те, що нам обов'язково влетить. Хотілося схопити її в обійми і закружляти на цій повній пухкого білого пуху куряви стежині. І щоб зелена солдатська одіж горбів замиготіла в очах, перетворившись у суцільні стрічки, що оплутали б нас з ніг до голови, заплеснувши запахом достиглої трави.

— Ти гадаєш, варто ризикувати? — голосніше перепитала вона, рот розтулився, а очі стали неймовірно серйозні.

«Я знаю, що ти відчуваєш те ж саме, що я, Маріє Приймак. Але я знаю, що ні ти, ні я не допустимось більше, ніж гадки про це. Чому? Хто його зна, ми ще не навчилися без роздуму рвати в собі тонку нитку, що остерігає нас від речей надто сокровенних...»

— Варто, — сказав я. — А по-твоему?

Вона подумала. Вірніше зробила павзу. Я бачив, як відвівся її погляд (хоч відповідь давно вже була готова і в неї, і в мене), затулились дві доріжки зубів, а сумка спустилася до землі. Був момент, якого я чекав надзвичайно давно, момент, бачений мною не один десяток разів, але все-таки, не дивлячись ні на репетиції, ні на очікування, серце виривалося з грудей. Але я перечікував павзу, потрібну Марії Приймак, щоб зберегти свою гідність, — їй було не легше, ніж мені.

— Пішли, — пробурмотіла вона і перша закинула за плече сумку.

Павза затягувалася, і я вже відчував злість.

— А по-твоему? — ледве не крикнув я.

Вона повернулася до мене, стріпнувши на плечі розкішний потік густого волосся і подивилася трохи скошеним поглядом.

— Ти обов'язково хочеш відповіді?

— Так.

— По-моему, варто! — твердо сказала вона.

У нас в обох забило дихання. А, може, лише в мене. Втім, це зовсім неістотно, голвне інше: ця розкіш, мрія, над якою стільки висушено думок і яка через те так глибоко знереалилась, — ця мрія ставала на ноги. Звичайні ноги, і вже мала в собі щось вельми означене. Я міг дивитись на неї і відчувати її, вона теж могла відчувати мене, я міг навіть підійти і торкнутися гостреньке зелене плече, яке зовсім розтоплювалося на тлі солдатської одежі горбів. Сьогодні ми не скажемо більше, ніж сказали, але навіть цього вже досить, аби закріпити хоч децицію права одне на одного. «Чуєш, Маріє Приймак! — безгolosно горлав я їй у спину. — Я вже маю на тебе право! І мені зовсім не болять, що таке право маєш на мене і ти. Це не принижує і не обмежує мене, Маріє Приймак».

Вона почула, бо відразу ж повернулася.

— Слухай, в тебе є той голубий светер з оленями?

Я хитнув головою.

— Ти в ньому жахливо симпатичний.

— Правда? — я засміявся.

— Вдягнеш завтра в школу?

— Вдягну.

Ми подивилися одне на одного як зовсім близькі люди...

Вересень лише надягав свої вересневі шати, хоч над нами ще стояло цілковите літо. Ми сиділи на камінні і кидали у воду ка-

мінці. Камінці падали в голубу прірву, і річка несподівано розчахалася, показуючи в'юнкі, мов змії, водорості. Глибока йодистість прозорої рідини, а зверху невимірна глибина синього, сірі скелі зі своїми оброслими мохом легендами, я знав ці хвилини, бо не раз ми сиділи тут з батьком, і я прислухався до його м'якого голосу, коли він переказував ці легенди. Я знав навіть, що вони любили ходити сюди з матір'ю, це було ще до війни, коли носили короткі сатинові плаття, а чоловіки, так само як сьогодні ми, ледве настромлювали на ноги вузькі холоші штанив.

Вересень протягнувся між двома рядами скель, тулив обличчя до води: прибережна трава руділа пожовтілими стеблами, а куці вже махали верткими жовтяками. Надто ті, що вирости на камені і не мали вже з чого смоктати сік. Липи жовтіють першими, а наскельні вже допалювали свій останній вогонь. Мені хотілося торкнутися їх надзвичайної чистоти і відчутти тремтливий оксамит холодного кольору, бо вересень уже насправжки холодив, ледь помітно, ледь означно — чи боронив тепло, чи боров його. Я кидав прозорі кварцеві кульки, Марія Приймак теж кидала прозорі кварцеві кульки, і в нас в обох були такі обличчя, начебто ми вершили світову революцію. Це було дуже заманливо і дуже втішно — впевнювати себе, що ми дишемо не тільки одним повітрям, але й однаково. Перед нами не було ще «завтра» з його обов'язковою вимогою розрішень, ми знали лише цей момент, лише ці два камені, на яких сиділи, лише ці жовті листки, що наспіли нас сьогодні, і лише ці звуки, які все-таки не оскверняли тиші. Ми були сьогодні і як трава, і як листки, але ми не могли так просто закінчитись, як закінчують і трава і листки... Вересень ніс із собою прохолоду, що ховалася в нього під пахвами, але це була ще прохолода врівноважень. Врівноважувало сьогоднішній особливий день і сьогоднішнє ненадійне сонце. Лише малі хвильки, що спалахували від наших камінців, так само радісно мчали назустріч сонцю, як і завжди.

*

Все-таки то були найкращі часи, коли ми з батьком вирушали купатись. Інколи його проривало, і він починав згадувати або деклямували вірші. Здебільшого то були старі пожовтілі вірші, зовсім не схожі на підручникові, від них віяло далеко припиленою культурою і віджилим спокоем. Але я любив ті вірші чи за дивну густоту складу, чи за їх м'яку настроєність, бо батько читав їх лише під настрій.

«Втомившись після бур, і ласки, і зітхання,
Ти в ризи чистій, заснувши, повилась...»¹⁾

¹⁾ М. Філянський.

Я слухав його голос, добре поставлений, але вже потрісканий від негод, пережитих і майже невідомих мені, і в цю хвилину, здавалось, розумів його до дна.

«І пишно так горить нове твоє убрання,
Немов ти під вінець весільний одяглась...»

Ми йшли мовчазною стежкою, яка була в такі хвилини, наче живе людське тіло. Вже сама вела нас, і ми мовчки піддавалися, так само як піддавались і тиші, що приходила після гукотняви центральних вулиць.

«Куди ж поділося безкрає море сліз,
Куди злилися ріки крові?
Твій саван все сховав, твій саван все заніс,
І вся ти, чистая, лежиш в своїй обнові...»

Я майже не знав, як жив батько раніше, скупі спогади крізь накладену на уста посмішку давали мляву картину, в якій виднілися лише самі контури. В самотні хвилини я довго й уважно переглядав його і материні фотокартки, але їх брунатна безголосість викликала в душі лише смуток.

«Лежи ж, одпочивай! Вінки твої з срібла,
І сипле їх тобі саме щоночі небо...»

Я йшов завжди трохи позаду. Так краще було видно його повну повільну постать, яскраво сиву, зовсім позбавлену лисини, голову і важкуватий профіль із спущеним носом. Коли він читав вірші, то скидав окуляри, тримаючи їх двома відведеними пальцями, і мені вгадувались далекі, теж припилені, аудиторії і він на кону з відведеними вбік окулярами, з тим фотокартковим обличчям, яке нагадувало, що і він був колись такий, як я, і менший за мене, і не на багато старший за мене.

«Чого ж тобі бажать? Чого тобі ще треба?
Лежи, одпочивай — недарма ти жила».

Ми підходили до скель Чотирьох братів. Чотири лоби граніту витиналися з густої зелені і тут, у густому сутінку надвечір'я, наче кажани, шаруділи крилами легенди. Батько сідав на камінь, аби схолонути після дороги, а я плюхався животом у зелену, бризкаючу густим смарагдовим соком траву.

«Чого ти читаєш тільки такі вірші?»

«Які такі?»

«Старомодні».

«А які є сучасні?»

Я не знав. Вірніше, ніколи не цікавився. Проте треба було тримати честь фірми.

«З новішим ритмом», — сказав я.

Батько крутив у руках зірвану билину і неухважно дивився на скелі. Але мені хотілося вже спровжної розмови, мені набридла вже ця гра в ката і мишей, дорослих та дітей. Я повинен знати все і вся! Тобто все можливе і доступне моему мозку, а не вікові.

«Звідки ти береш такі вірші?»

«З молодості, — батько ще тримався на відстані. Дивився на мене примруженими очима, і я в тих очах перетворювався в комаху, що натужно хоче перебраться через незмірну товщину стебла трави. — Я вчив напам'ять, — поправився батько, і я перетворився з комах в жука. — А пам'ять у мене є. Був такий час...»

«Майже всі твої ровесники не знають цих віршів», — я гриз листок із ліщинового куща.

Батько скинув сорочку і черевики.

«Був такий час, — вперто повторив він. — А тоді що, цікаво!»

Я стрибав на одній нозі, знімаючи штани. Питання було поставлене надто руба, щоб відповідати прямо.

«Ти ще й досі вважаєш, що я нібельмеса не тямлю?»

«Що ж ти тямив?..»

Батько був у самих трусах і походжав намитою біля води піщаною доріжкою. Я дивився на нього і відчував, що ще хвили-на, ще одна невелика порвана нитка — і я не витримаю.

Батько високо закинув голову з насадженими на перенісся окулярами і уважно розглядав покати лоби чотирьох скелястих братів. Можливо, то і була та остання нитка, бо я таки зірвався.

«Ти все ще дивишся на мене, як на хлопчиська. Ти не пускаєш мене навіть до своїх книжок. Ви надто оберігаєте мене. Від чого? Від того, щоб я не став такий жахливо розумний, як ви з мамою? Щоб мені не пекло те саме, що пече вас? Ви готові шпурнути мене в спортивну метушню, аби огородити себе від мене...»

Батько не був уражений. Я навіть не помітив, щоб здригну-лась права брова, як завжди при здивуванні. Він лише скинув окуляри і сів на камінь, що стирчав біля моїх ніг. Але по зата-мованому схову в очах я помітив, що стрілив влучно.

«Ви, діти, не такі, як хочемо ми, — трохи розгублено сказав він. — Але напевне знаю, що ти буваєш у моему кабінеті і читаєш звідти книги, хоч, може, справді не годилося б. Я напевно знаю, що нам не вдалося зробити з тебе хорошого спортсмена. Це ж так модно — хороший спортсмен, але нам цього не вдалося. Проте в нас була одна перевага: ми ніколи не вважали тебе вундеркіндом».

«Чому? — спалахнув я, хоч не міг заперечити йому жодним словом.

«Вундеркінди — це можлива мрія, але без тверезого глузду — вона сміховинність...»

Він вже дивився на мене, як на сина. І я зрозумів раптом його. Зрозумів, чому так пильно зачинялися двері, коли вони з матір'ю вели якісь свої розмови, чому мене майже ніколи не сажали за стіл разом з дорослими при гостях, зрозумів раптово всю ту нехитру механіку, яка зветься домашнім вихованням і яка, по суті, є неперехідною субстанцією. Так було потрібно, хоч це і клювало моє немале самолюбство. Це часом знищувало мене як людину, принижувало, а часом розтоптувало. Але в тому був свій глузд і свій незаперечний сенс. Проте вбивало, мучило і розтигало мене зовсім інше. Вони не боялися втратити мене, як можливого свого однодумця. Навіть більше, вони не потребували мене для заспокоєння власного незаспокоєного. Я, а в тому, що воно було незаспокоєне, я не сумнівався. Здавалося, їхнє життя, їх сенс, їхні думки були доведені до вичерпу і не потребували ніякого розвитку. Це викидало мене з їхньої шкаралупини, і я ніяк не міг пробитися назад. Все було правильно, розмірено і врівноважено, мене любили і опікали. За заробленого «кола» мати готова була нашкварити моє святе місце найлютішою мілколистою кропивою, але в житті існує щось більше від цього «кола» і залежної від нього кропиви. Вони мали минуле, мали своє життя, при батьковому розумі в них не могло не бути ідеї. Але все те було там, за межами шкаралупини, і я вже знав, що ще два роки, закінчу школу, а потім майну у світ, бо доведеться все добувати самотужки. Доведеться самотужки миритися з власною посередністю. І, може, значно пізніше я буду дякувати і проклинати їх за ту незаслужену жорстокість.

Батько ввійшов у воду і, легко відштовхнувшись, поплив . . .

А мені захотілося раптом розревітися. Вритися обличчям у пісок і заридати так, щоб луна струснула сон з цих заляклих гір і щоб в річку зрушило, розвалюючись, це мертве бездиханне каміння. Але цього не сталося. Просто я згадав Марію Приймак, і вона зцілила мене. Ніколи раніше та й опісля не бачив так чітко її милого трикутного обличчя. Ніколи раніше не світилися так у зеленій сутіні її глибокі пустельні очі. Я взяв добрий щіпок і пустився в мандри по тій пустелі. Гарячій, несамовитій, хвилюючій пустелі. І там, де ступали мої ноги, спалахували голубі сліди моєї юности. «Прости мені, Маріє Приймак, що я думаю про тебе як про янгола. Мені потрібно думати про тебе як про янгола, бо інакше дуже важко розшукати шлях по дорозі своєї і твоєї пустелі».

*

Ми розпрощалися з Марією Приймак, але мені не хотілося йти додому. Знав, що це викличе якщо не переполох, то принаймні хвилювання, і мені доведеться в деталях звітувати і за сьогоднішній день, і за всі прорахунки, зроблені раніше, — мати ніколи не задовольнялася лише самим сьогоднішнім, тут звалю-

вались до купи всі мої погані, нетактовні, зумисні, злі і шкідливі вчинки, і я мав розписуватись під тим безконечним списком власною кров'ю. На ділі це означало, що я починав огризатися, і все закінчувалось чи голосним ляпасом (мені), чи істерикою (матері).

День уже похилився по той бік zenіту, а я повільно йшов вулицями, і на душі лежав невиразний жаль. Жаль, бо сьогоднішній день приніс відразу стільки зрушень: було враження, наче зранку хтось штовхнув мене у спину, і я побіг з крутої гори, не в спроможі ані зупинитися, ані перевести подих . . .

Я йшов між рядами скосбочених, наполовину вгрузлих у землю будинків і відчував заколисуючий спокій — тут не було нервуючої ритмічності, не було ні протиріч, ні боротьби.

Тут не було нічого зі світу, який гриз мою душу і який намагався вгризти і я, тут були лише вкопані по вікна хатки і незрівняна тиша. Тут можна було лише споглядати і відчувати. І я здобув глибоку втихомиреність і остаточну рівновагу. Це була рівновага, проста натуральна рівновага, якій початок у невибагливому факті власного існування, коли юність підіймається над трухлявістю і всіміхається білозубою радістю.

Я зустрів вечір на вулицях. Повільно брів уздовж довгих парканів, за ними тупцювалися вже стлілі дерева, витинали густі лапи і малоццо не торкали голови. Чіпав листя пальцями — вологе і пружке. Ще гуляв сік: живі кліті осик загороджували небо, на якому, наче в калейдоскопі, спалахували іскри. Часом здавалося, що дерева, як і ми, чують і розуміють. Я вже наближався до будинку, в якому провів свої шістнадцять років, наближався до облич, що мали на мене непереїдене право і на які мав непереїдене право і я. Такі дні не минають безслідно . . . Ще намітив собі пройти повз вікна Марії Приймак, але втома ламала голову. І я перепросив Марію Приймак — вона мусила в цю хвилину зрозуміти мене. Засвічувались ліхтарі: кілька розбухлих жовтих пухирів долучилися до не менш жовтих перехресть вікон. Тут, на горі, було по-особливому затишно. Внизу губилася долина, засіяна білими крапками доріг. Я зупинився над урвиськом і довго дивився на плутаний лабіринт, у якому жили і почували себе як удома сотні, а може, тисячі таких самих людей, як я. Але в цю хвилину я не хотів почувати себе як удома. Не зважаючи на втому і отупіння, я бажав руху. Між ряди лабіринту, аби розплутати цю віковичну сітку міста. Цю віковичну сітку, розкидану для того, щоб сотні чи тисячі людей відчували себе, мов удома.

Я знову пішов вулицею. І переді мною покотився, наче смуга зльоту, звичайний, встелений потрісканими гнайсовими плитами, житомирський пішохід.

(Передруковано з журналу «Дніпро», ч. 1,
Київ, січень 1967)

МАРИНА ПРИХОДЬКО: **ПОЕЗІЇ**

Жити ти кажеш — звикають.
Жити — ти кажеш — просто.
А я щонаочі чекаю
Потойбіч, потойбіч мосту.

Темна вода й глибока.
Жду — не діждусь перевозу.
Оловом дивиться око,
Шкляться холодні сльози.

Бог? Сатана? — Не знаю.
Кличеш і маниш до себе.
Зводиш спокусою раю,
Пеклом одчаю... Не треба.

Ти не кажи; все ясно.
Давні, старі знайомі,
Хоч зустрічались, власне,
Тільки вночі, на поромі;

Тільки у вітер і сльоту,
Тільки на краю безодні...
З темним, покривленим ротом
Ждеш там мене і сьогодні...

Хто ти — мій брат, чи ворог?
Око вологе і шкliste.
В сірій шинелі ще вчора
В лісі лежав між листям.

Спеченим, спраглим ротом
Рвалась душа в одчаю;
Кров'ю чорний і потом...
Бог? Сатана? — Не знаю...

Довго ще? Надиш, зводиш,
Ждеш ще — на знак, чи дату...
Грізно піднялись води —
Вийди назустріч, Брате.

Темна вода й глибока.
Дивиться в ніч єдиним
Каменем — оловом ока
Бог — Сатана — Людина.

★

Холодним каменем лежить серед пустелі
Нікчемне серце. Випито. Розлито.
Виходь, мій принце. Над вінком Офелії
Хоч для годиться прочитай молитву.

Даремний глум. Не сколихнеться плесо,
Росою сліз не заіскряться скроні.
Над чим боліти, — що зелених весен
Не доженуть на калиновім мості коні?

Що гру було затіяно відому,
І карту, як звичайно, було бито;
Що не молитись вже ніколи і нікому? ...
Над чим боліти? Випито. Розлито.

★

Зруйновано, сплюндровано нещадно
Мій храм; богів моїх повержено у порох.
Над їх безсиллям переможний ворог
Так люто насміхався і злорадно.

А я, що світ душі і пристрасті без міри
Проливши, в час трудний баляст нужденний тіла
На жертвенник покласти не звеліла,
Скитаюсь по пустелі диким звірем.

В одчаю б'ється дух осиротілий,
Ятряться в серці біль, ганьба і сором.
Чийм богам, яким конкістадорам
Продати в рабство це нікчемне тіло? ! ...

★

Тупіють почуття, розгублюється пам'ять,
Стираються, яркі колись, слова,
Тяжкі, клониться додолу голова,
І дні чужі не тішать і не ранять.

Кому повідаєш — хто вислухати схоче
 Весь біль і яд невисказаних слів?
 І все ж ще ждеш когось хто б зрозумів
 Німотне дерзання твоїх розп'ятих ночей.

(Є. П.)

Дай мені навіки одійти
 В темні нетрі смутку й самоти,
 І ніколи більше не питай
 Де лежить той лиховісний край.
 Я тобі нічого не скажу,
 Я тобі стежок не покажу,
 І з очей німої пустоти
 Тайни серця не вгадаєш ти.
 Я іду до темної води, —
 Тільки ти за мною не ходи.
 Обезсилить душу блідий жах
 Як підеш ти по моїх слідах.
 Помахом прозорої руки
 Зазиватиме на білі могилки,
 Заведе, заманить в трясину
 Лиховісно напророченого сну.
 Не слідкуй за мною, не ходи —
 Я навмисне позаплутую сліди.
 Я стою над чорною водою.
 Я чекаю місяця й прибою.
 Холодіють, застигають скроні,
 Руки щось безмежно ніжно ронять.
 Знаю: скоро вже проб'є година
 Гіркоти сріберного полину.
 Скоро, скоро впливе по мене
 В чорній барці срібний наречений.
 Я його так довго, довго ждала,
 Сріблом паполому вишивала.
 Вишивала в повню з полуночі
 Аж од місяця незрячі стали очі.
 Ні, тобі не треба в них дивитися,
 Там вже потойбічне сяйво світиться,
 Там вже все притихло до причастя
 Ще незнаного, незакоштованого щастя.
 Не ходи над чорною водою.
 Я чекаю місяця й прибою.

*

Відійти, опуститись у казку,
На зелене, заросле дно...
Хтось підніс несказанно ласкаво
Забуття шумнопінне вино.

Лиш ступи, і воно нахлине —
Це єдине, ждане кохання:
Неповторна, п'янка хвилина,
Твоя перша й навіки остання.

І не треба, нічого не треба
На гіркій, на солоній землі,
Коли з надрів огненного неба
Випливають твої кораблі.

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО: МІЖ КАМЕНОЮ І БОЙОВОЮ СТИКОЮ

В усіх десяти книжках поезій Богдана Кравцева чується щире, органічне звучання його біографії, доби і долі всієї його генерації. Тож у цій силуеті поета Кравцева може варто насамперед оглянутись на його життєвий шлях.

Він прийшов на світ 1904 року в родині українського священика в селі Лоп'янка, Долинського повіту на Бойківщині в Карпатах. Вчився в гімназії у Львові, потім у таємному Українському університеті в 1923-25 роках і далі — у тодішньому польському державному Львівському університеті. А втім, в епохи планетарних бур і штормів не школи забезпечують освіту і духове формування людини. Зокрема Богдан Кравців головню самоосвітою виробив з себе редактора-журналіста, критика, вченого-україніста. Це в умовах його трудного життєвого шляху вимагало не абиякої витривалости й сили волі.

Хоч Богдан Кравців був дещо молодший від покоління «старої війни», але він випив із чаші трагедії української визвольної революції, пізнав її гіркий смертельний посмак. Може, як реакція на це виробилися риси витривалости й нотки особистих терпінь та переживань, помітні в поезії Б. Кравцева, яку він творив не завдяки, а всупереч обставинам і добі, ніби йдучи проти течії. Писати почав ще в гімназії і перший вірш надрукував 1922 року. Отже став на шлях поетичної діяльності приблизно 1921 року, який став роком перелому від українських національно-визвольних змагань до української поразки. Ця обставина поклала свій слід на життя і творчість Кравцева. З неї виросли більшість таких численних мотивів його поезії, як от: спогади про дні оборонних боїв, бажання продовжувати боротьбу на інших полях — політичному й культурному, далі мотиви лицарської самодисципліни; нарешті, його мандрівні поезії і пісні «походу», переживання зібраних в одно українських традицій, своєрідно й чисто представлене у вінку сонетів, названому іменем доньки поета «Дзвенислава», мотиви родини, бойової дружби й вірности, культ матері, тюремні мотиви з відгуком «невольничих пісень» Лесі Українки і нарешті еміграційні мотиви туги за батьківщиною в октавах «Під чужими зорями» і в сонетах та олександринах «Зимозелень». Поезія Кравцева — це наче ліричний щоденник активного учасника подій кінця революції і двадцятих років у Західній Україні.

Поет, який має що сказати, мимоволі схиляється до характеристичних для класицизму об'єктивних ліричних жанрів, зокрема сюжетної

лірики типу поезій Парні, Андре Шеньє і Пушкіна в клясицистичному періоді його творчості. Для сюжетної лірики, що родилась із численних мотивів творчості Кравцева, типова присутність якогось оповідання чи сцен. Характеристична для неї і певна доза простоти, точности та відчуття речевого сенсу слова; але кращі поезії в Кравцева виходять тоді, коли в нього перехрещуються поезії клясицистичної лірики з романтичною — пісенною («Над містом ніч і шум і гомін . . .»).

У добу, яка дала Кравцеву матеріал для його численних мотивів, поет був головою галицького Союзу української націоналістичної молоді (СУНМ), редактором націоналістичних видань. Тоді ж уперше потрапив до в'язниці: в листопаді 1928 року — за проведену під його проводом антипольську демонстрацію в десятиріччя 1 листопада і збройну оборону студентського гуртожитку «Академічний дім» перед нападом польських шовіністичних боївків та поліції, і в листопаді 1929 року — за організовану ним демонстрацію під радянським консульством у Львові для протесту проти репресій над акад. Сергієм Єфремовим та іншими діячами очолюваної ним Спільки визволення України (СВУ) в УРСР. Уже тільки через ці зовнішні обставини поетична муза Кравцева опинилася в позиції роздвоєній — між Каменою і бойовою стійкою. Але і всім своїм духово-психологічним еством Кравців глибоко переживав приреченість і «непоборимість» свого покоління, не перестаючи водночас бути палким поклонником культу Камени — богині поезії.

Спитати першого-ліпшого галичанина про Богдана Кравцева — поета, відповідь буде одна: це автор «тюремних сонетів». Справді ці сонети дістали назву тюремних від читача. Зібрані в книжці «Сонети і строфи» (Львів, 1933), що її автор так назвав, щоб не давати приводу до конфіскації книжки польською цензурою, «тюремні сонети» належать до найкращого в поетичному доробку Кравцева. Загальну програму, настрої і форму тих сонетів найтипніше репрезентує ось цей, що його подаємо повністю:

В'язничних дум і днів нещадні жорна
Здавили серце, вбгане у квадрати
Холодних келій, де замки та ґрати —
Але людина вільна й необорна.

Із челюстів закутих ям, мов з горна,
Все буде полум'я жаги палати
Людей ненатлих чиңу та розплати
І кров бурлитиме в їх жилах чорна.

Отак, по творчого пориву стромах
Змагаючись в суворих ямбів спокій,
В карбовані тверді рядки сонетів

Закову ю життя гарячий омах,
Кривавий цвіт на обміті глибокій
В'язничних дум — пручання, змагу й летів.

Цей сонет можна сміливо назвати програмовим для Кравцева, тож насамперед у ньому підкреслено Ольжичів категоричний імператив «непоборимого покоління»:

Але людина вільна й необорна.

Це виглядає, як присяга цілого покоління, potwierджена не тільки провідними поетами доби, головню з плеяди «вісниківців». На тлі цієї категорично вселюдсько-гуманітарної ноти бойовий волонтаризм у поезії Кравцева виглядає наче більш одуховленим і шляхетним, ніж у його соратників організаторів-ідеологів масового націоналістичного руху. Хоч сонет пронизаний відчуттям трагічного, та нема в ньому патетичної крикливості, що не раз підміняє трагедійний мотив. Занадто глибоко і безповоротно поет сам утягнувся в трагічний зміст, щоб обмежитись розумовими деклараціями. Весь внутрішній образ тюремного світу й життя і їх настрою тут щирий, нефальшований, ґрунтовно схоплений. Так само нема ніякої бляшаної бравури та декларативності і для поетової настанови на лицарськість, яка просякає плоть і кров цієї й інших (вірші про Юрія-Зміборця) поезій Кравцева, характеристичне, що поет свідомо обрав класичний розмір — «суворих ямбів спокій!» — і міцно відточену століттями форму «твердих рядків сонетів», може, як формально-поетичний засіб лицарської самодисципліни. У світлі цього характеристичною і зрозумілою стає звичка Кравцева давати своїм книжкам формально-поетикальні назви та підзаголовки «Сонети і строфи», «Вінок сонетів», «Сонети й олександрини».

Опинившись у тюрмі, поет за інерцією живе відгомоном життя поза мурами, прислухається до його звуків із вулиці, із волі. Розмовляє то з матір'ю, то з друзями бойового життя. Кравців схопив це справді поетично у своїй популярній мініатюрі з двох строф, що потім стала піснею в'язнів у в'язницях Польщі і що її, кажуть, співають це й тепер по тюрмах Радянського Союзу:

Над містом ніч, і шум, і гомін,
І снігом біла заметіль —
І вже санковими дзвінками
Доносить молодість відтіль.

«Ти чуєш, Юрку?» — «Чую, друже...
Бували ж лепські гулянки...»
Отак ще двадцять зим в'язничних
Мені дзвонитимуть дзвінки.

(«Сонети і строфи», Львів, 1933).

Б. Кравців на відміну від прийнятих в деяких (особливо російських) поетів традиції не присолоджує в'язничної теми мученицько-страждальними мотивами, ідеалізацією в'язнів. Навпаки, він не цурається навіть засобів брутального реалізму в зображенні в'язнів, як от у сцені, коли дружба раптом обертається на майже звіринну лють і бійку між ними («Кишать і клубляться темничні двори...» — «Сонети і строфи», стор. 16). Проте, не впадає поет і в іншу крайність — в озлоблений нігілізм та цинізм в'язнів. Натурально і з добрим тактом уводить поет у тюрму Христа, протиставляючи його тюремному капелянові («Вітражі ґрат...» — там же, стор. 15):

Вітражі ґрат — так, наче в буцигарні,
Гудуть перебовком глухим органи,
Кадила дим сотається із грані
І з двору тягнеться сопух пекарні.

Гуртами скупчилися в'язні карні —
Оті, що смерть чинили, зло і рани,
І круглий капелян слова догани,
Казання їм говорить незугарні.

Я ж бачу: ось Христос іде по наві
І до злодюги, вбивці, заведі
Схиляється із добрим словом: брате!

І руки всепрощаючі ласкаві
Кладе на пристрасні уста, на вії,
На людське серце порване, щербате.

Кравців не старається відокремити політичних проступників від карних. Він заперечує тюрму, як символ насильства взагалі. Він бере її більш універсально і на тому тлі переконливо виступає Христос. Цим поет підносить понад політичні гасла і програми, не дає себе втопити в агітації, будь вона волонтаристична чи яка інша. Тимто в його сонетах не випадково з'являється також і образ матері:

Одбився я від серця твого й дому,
Де юність розцвіла рум'янолиця,
І полонила дні мої в'язниці,
Мої дороги в далеч невідому.

Не раз я тугу вгвотую й утому,
Та спогадом горить і сном все сниться:
Далекий дім і затишна світлиця
І ти й казки твої мені малому.

Казала ти: «що не прокляття в бою
Лягти від куль, коб тільки як родився,
Злиденно у неволі не вмирав ти!»

І я пішов, розстався із тобою,
Од серця твого й рідних меж одбився —
І слухаю твоєї, мамо, правди.*)

(«Сонети і строфи», стор. 14).

Мотив матері в поетів здебільшого грає особливу роль, він визначає цілу життєву поставу ліричного героя. Сонети Гайнріха Гайне до матері виявляють головне суспільну й особисту самотність автора. Сонети до матері Кравцева пройняті мотивами лицарськості — в традиції козацьких матерів і синів. Не смерть, а неволя в очах матері являє головне нещастя і упадок сина. Відрив від матері — це не самотність, а боротьба. Син з-під крил української матері зразу ж потрапляє у бій з усіма його наслідками — тюрми, неволя чи й вигнання. Таке життя поневоленої нації, що сини із материнського затишку зразу йдуть у поле бою.

Українська національно-визвольна революція пробудила в «непоборимім поколінні» нове відчуття України в світі, в просторі, як глухої провінції, що завмерла в нерухомості при великим експреснім шляху, між Заходом і Сходом — деь осторонь від генеральної магістралі історії, що помчала в епоху технології й індустрії. Загострилися туга і незадоволення такою провінційно-колоніальною нерухомістю України і туга за власним експресом у майбутнє технологічних див. Кравців у своєму вірші «Край насипів шляху...» (збірка «Дорога», Львів 1929) схопив цю загубленість галицької землі-волости, тугу за далекими і вільними шляхами світової історії у своєрідній імпресіоністичній манері:

«Край насипів шляху погублені хатки —
І тужать в далечінь їх вікна і пороги,
Мов очі тих людей, що їм ось тут роки,
А йшли колись уздовж залізної дороги.

Як на шляху — гудки, семафор, ліхтарі —
Блідим, безкровним спліном їм серця холонуть,
Щоразу вийде хтось із хатки на поріг,
Чиясь рука розсуне на вікні заслону.

Мов ждуть когось вони з далеких тих світів,
Мов кличе їх в дорогу поклик невгомонний...
А там гогоче шлях, і поїзд пролетів,
І в серці завмирають стукоти і дзвони.

*) Рима «вмирав ти — правди» — являє один із небагатьох, правда, у Кравцева випадків «глухої рими».

Мотив «Дороги» — молодечої пластунської мандрівки один з провідних мотивів поезії Кравцева, зокрема віршів зібраних під стосовною назвою «Дорога». Як поетичний літописець своєї епохи й генерації, Кравців висловив у своїх віршах загальний радісно-бойовий настрій «походу», в якому почувала себе західноукраїнська молодь з часу визвольних змагань. Тому прощання з домом у Кравцева, Ольжича та інших «вісниківців» має характер бадьорої мандрівної пісні, а не пасивного смутку, як у селянського поета Андрія Панова «В тихий вечір прощався я з полем...» У Кравцева ця тема виглядає інакше:

...і над нами і в нас буйна тиша...
І співає хтось сонцеві гімни, —
До грудей п'яний вітер приник,
І я йду одинокий, нестримний
В синю даль — молодий мандрівник.

(«Дорога», стор. 17).

Націоналістичний рух, поетом якого був Богдан Кравців, як усякий масовий політичний рух прагне виявитись у кількох спрощених гаслах-відрухах: марш уперед, готовість до чину, волюнтаризм змагуна-спортсмена і бійця. Цей вплив маршової колони послабив подекуди і поезію Кравцева, хоч він і чинив йому спротив, неначе гуманізуючи і збагачуючи його різноманітністю настроїв і мотивів. А коли він брався надавати йому прямий поетичний вислів, то надавав йому глибини епічного віддиху,***) як у наростаючій силі ямбів віршу «І. ХІ. 1918» (датований 1927 роком, у збірці «Остання осінь», Берлін-Прага 1940, стор. 35):

Кривавим листом котить падолист —
І серце прагне знов далеких візій:
Щоб понад нами знову пронеслись
Бої одважні і залізні.

Щоби дзвеніли списи і шаблі
І жах вогню будив до дня оселі,
Щоб ісходило сонце на землі
В вінку прапнелів.

Щоб місто знов під чоботи ватаг
Коври стелило і стяги шовкові,
Щоб в синім небі стрічка золота
Благословила нашій крові.

**) Радянська преса доволіно перетлумачила ці шляхетні риси на «пропаганду мілітаризму».

Богдан Кравців вважає, що його головною поетичною школою був спершу ранній Тичина, а потім Рильський і Зеров. Синтеза Тичинського музикального своїм стилем і трагедійного своїм змістом «золотогомонного» необарокко з дисципліною школи неоклясиків — якби ця синтеза вдалася Кравцеву, він був би великим, може найбільшим поетом своєї доби. Але Кравців бароккову стихію майже загубив, глибин української трагедії не схопив, а клясичні сонети й олександрини Рильського та Зерова переніс на свій поетичний матеріал дещо схематично чи й механічно. Боги не визнають поділу. («Не сотвори собі ніякого кумира...»). Також і богиня Камена владно вимагає одновірства, повноти самовідданости поета. Він не сміє розмінюватись, якщо хоче повного успіху. А Кравців однією половиною душі належав до Камени, а другою до бойової стійки. Бойова стійка тут — це не тільки гарячкова праця в підпіллі і роки тюрми. Це щоденна затрата основного часу на різні потреби націоналістичного руху, як також на громадську і культурну працю. Цю драму розриву між служінням музі і громаді найглибше пережив і висловив Іван Франко. Проти експлуатації українських поетів політиками протестувала Леся Українка (в листі до І. Франка). У Кравцева до цього роздвоєння додалась ще одна щілина: війна й участь у революційному русі перервали його нормальну освіту і цю втрату він усе життя надолужував самоосвітою, витрачаючи на неї основні сили та час і працюючи разом з тим постійно для заробітку в пресі. Та всеж, хоч він став редактором-журналістом, критиком, літературознавцем, хоч він перевернув гори праці в цих ділянках, і хоч для поезії в нього ледве чи й залишається так званий «вільний час», він останеться в пам'яті поколінь головно, як поет. «Камень его же пренебрегоша — буде поставлений в главу угла».

Що Богдан Кравців свідомий драми цього роздвоєння між Каменною і бойовою стійкою, видно з вірша «Служу Камені знов...», який він написав на закінчення збірки своїх вибраних поезій «Кораблі» (Байройт, 1948). Це вже було після другої світової війни на вигнанні, яке звільнило його від громадсько-політичної праці на рідних землях і коли — на еміграції — поет міг нарешті сконцентруватися на поезії.

Служу Камені знов. Віршую в-одно й тільки
і друзями мені — Овідій, ніжний Рільке,
і Рильський, і Зеров. Олександрійський вірш
переманив мене, вподобався найбільш,
немов солодкий лад колядки чи гагілки.
Та часом ось на мить, мов тремт осінній гілки,
біль серце заторкне: А що, як ці листи
прийдеться знов мені розвіять, розмісти
із вітром, із чужим по не своєму полі!...
І не діждатися, на бачити ніколи

признання лютого, найкращої із слав,
Щоб співанку мою хтось за крисаню клав.

(Збірка «Кораблі», стор. 123).

Це була більше програма ніж дійсність. Вигнання, хоч і дало цикли поезій «Гльосарія» й «Олександрин» і книжку перекладів із Райнера Марія Рільке «Речі й образи» (Нюрнберг, 1947), не звільнило поета цілком, для поезії виключно.

Як спокійно дивитися, що сніг у Сибіру замітає останні сліди, вкриває забуттям могили знищених творців Розстріляного відродження? Як терпіти фальшування українських клясиків — Шевченка, Лесі Українки, Франка? Як надолужити недостачу справжньої української енциклопедії, доповнити і спростувати непевну й неправдиву інформацію про Україну, її культуру, науку? І Кравців віддає на це свої сили, кидається в гущу нового безкровного бою. Видає антологію знищених і репресованих українських творців слова («Обірвані струни»). Розкриває засяг цього знищення на тлі т. зв. реабілітаційного процесу («На багряному коні революції»). Укладає реєстр знищених літературознавців. Він стежить за кожною деталлю московської післявоєнної політики супроти України й української культури. Низка праць і статей в цій ділянці являє собою живий літопис долі української культури під більшовицькою Росією. Бере участь у працях над «Енциклопедією українознавства», опрацьовуючи гасла й статті з різних галузей допоміжних історичних наук — мітології, картографії, метрології тощо. За його редакцією виходять чотири томи започаткованого до війни у Варшаві і незакінченого внаслідок воєнних подій «Повного видання творів Т. Шевченка».

Як літературний критик Богдан Кравців щиро привітав появу молодого покоління поетів на еміграції в 50-их роках і дома — шестидесятників. Для людини і поета, що з юнацьких літ несла у своєму серці тягар української трагедії — чудо відродження української поезії було знаком того, що його народ вибирається знову на світ Божий із темної безодні погібелі. Він, що в умовах вигнання зберіг заповіді незрадливої музи молодих літ і звичку цілого свого життя говорити в літературних та критичних творах відверто, без дипломатії, присвятив шестидесятикам кілька статей, у яких не сила його було приховати радість захоплення. Цим разом Москва вирішила відомстити Богданові Кравцеву. Не маючи змоги заперечити зібраний у його літературознавчих публікаціях фактичний матеріал про мартирологію української літератури в СРСР, радянська преса почала брутальні атаки на Кравцева то за його, написаний ще 1927 року, вірш «1. XI. 1918», дошукуючись у ньому бажання... атомового знищення для України, то за його зацікавлення молодого покоління в Україні, з вигонами, щоб молоді поети-шестидесятники відповідали Кравцеву. Висунуте такою реакцією питання не нове. Воно вже має свою історію

— це важлива проблема реконсолідації і єдності українського культурного процесу, розірваного поліційними заборонами, репресіями та залізними завісами. Одначе ця проблема виходить поза межі даного етюдю — вона вимагає окремого розгляду.

Вернімося до Кравцева — поета. Не блиском поетичного таланту й новаторства утвердився Кравців серед своїх видатних сучасників, а скромним зусиллям зібрати різnorodні елементи української духової спадщини, зокрема всього того, чим багата Галичина: добре збережені традиції роду, релігійність, мітологія, звичаї та обряди, народна творчість, нарешті тверда бойківська життєва постава і витривалість. Не минули даром для Кравцева і деякі — хоч, на жаль, далеко не всі! — поетичні досягнення раннього Тичини, потім Рильського і Зерова, а із західної Європи — Райнера Марія Рільке. Не легко перетопити це все у власну синтезу. Загроза еклектизму й поразки була явна. Але що промовило до читача-сучасника — то це йдуча з глибини переконань і переживань суцільна трагедійна інтонація та єдність емоційного тону поліметалевого стопу поезії Кравцева. В тому стопі початкові невиразні елементи неоромантизму поступилися згодом перед елементами речевого стилю акмеїстів — з напрямом розвитку до клясицистичної сюжетної лірики, логічної синтакси, плястичної чіткості поетичного вислову.

Мав право поет сказати у вінку сонетів, присвяченому своїй дочці («Дзвенислава», стор. 17):

Я в батьківський весільний дар сплітаю
Із побажанням що-найглибшим, щирим
Живі послання прадідної віри,
Благословення Роду, що безкрай.

За винятком трьох кінцевих уступів ця стаття була підготована 1964 року, як доповідь до 60-ліття поета Б. Кравцева.

ВОЛОДИМИР ПОПОВИЧ: МИХАЙЛО НЕЧИТАЙЛО-АНДРІЄНКО

«Є мистці, які не дбають не то про свою славу, але навіть про свій розголос. До них належить Михайло Андрієнко. Цей українець, народжений у Херсоні, ніколи не дбав про успіх. Він ніколи не висувався на помітні місця, мовляв, дивіться, який я; навпаки, він завжди давав доказ скромної простоти.

Андрієнко має ательє в глибині вулиці Вожірар — найдовшої в Парижі. Серед купи картин, полиць, тепок, крісел та витертих канап, на які скляний дах просіває світло з подвір'я, мистець робить враження якогось П'єро з місяця, що приніс паморозь з Росії і якимсь невідоме ностальгічне чуття, в очах — відблиск березової кори з Дніпрових берегів. Цей чоловік — дрібної будови, з ясним волоссям, з делікатною шкірою поголеного обличчя, з сумними очима, які блідо усміхаються.

Його можна зустріти в Парижі, як він іде вздовж мурів тихою ходюю, немов якийсь дух...»

П'єр Куртійон

(Вступне слово до каталогу римської виставки М. Андрієнка, 1965)

ХЕРСОН — ПЕТЕРБУРГ

Михайло Нечитайло-Андрієнко народився 17 грудня (старого стилю, 29 грудня — нового) 1894 року в Херсоні. Його батько — Теодор Симонович з козацького руду, мати — Варвара Миколаївна з родини Максимовичів, відомого козацького роду на Полтавщині. Михайло мав ще три сестри.

Рід Андрієнків походить з Чернігівщини, де чимало Андрієнків були козацькими сотниками та полковниками. Предок мистця — полковник Війська запорізького Семен Нечитайло-Андрієнко — дістав у 1766 році разом з іншими козацькими старшинами спадкове дворянство. Дід мистця мав маєток біля Прилук. Коли південь України відбито від турецької залежності і коли почалося заселення Причорноморського краю, багато наших лю-

дей переїхало з Гетьманщини на південь заселяти і загосподарювати ці землі. Дід мистця продав маєток на Полтавщині і купив дім в Одесі, тоді вільному порті, та землю на Херсонщині.

Здібність малювання Михайло одідичив, мабуть, по матері. Брат матері Анатоль Максимович і її кузен Борис Едвардс (його батько походив з англійського роду, а мати з Максимовичів) закінчили Одеську мистецьку школу. Б. Едвардс (нар. 1860 року) був відомим на півдні України скульптором і директором Одеської мистецької школи. Він створив ряд портретів і пам'ятників з реалістичною виразністю. Після революції він виїхав 1919 року до Англії, де й помер у Лондоні в 1930-их роках.¹⁾ Анатоль Максимович, хоч мав малярські здібності та мистецьку освіту, вибрав, мабуть, за родинною традицією військову кар'єру, яка, до речі, не була для нього дуже щасливою. В офіцерському клубі в Одесі молодий офіцер Анатоль порубав на підпитку шаблею портрет царя. Для врятування репутації полку цей випадок вдалося якось зам'яти. Анатолеві загрожувало заслання на Сибір. Однак влада не забула цієї справи, і його негайно переведено на північ імперії і затримано дальші підвищення. Лише на початку першої світової війни він дістав ступінь генерала.

Михайло знав обох своїх дядьків-мистців: від Бориса отримав ще в гімназії скриньку фарб і альбом до малювання; з Анатолем він зустрівся лише в 1916 році, в Петербурзі. Мистець пригадує собі, що одного дня він дістав у Петербурзі листа від дядька Анатолія з проханням відвідати його: дядько в переїзді на фронт зупинився в столиці Росії. Небіж Михайло був чимало здивований, коли застав дядька-генерала при рисуванні пером сцени з українського ярмарку.

Гімназію Михайло закінчив у Херсоні; вже тут він почав малювати акварелями й олійними фарбами різні краєвиди і брав участь у виставках «Товариства аматорів мистецтва» в Херсоні, в 1910-1912 рр. (до робітні цього товариства молодий Андрієнко приходив малювати). Крім малярства, його цікавить театр. І також ще за гімназійних часів він бере діяльну участь в аматорських театральних виставах, через що мав неприємності з дирекцією гімназії і двічі був з неї звільнений; лише після письмового зобов'язання більше не йти на сцену знову був прийнятий.

У 1912 році, по maturі, як більшість його товаришів зі школи, Михайло їде до Петербургу на університетські студії: тут вписується на правничий факультет. Він вибрав цей факультет не

¹⁾ «Українська радянська енциклопедія», том 4, стор. 395-396, пише про нього, як про українського скульптора, який закінчив Одеську рисувальну школу та петербурзьку Академію мистецтв; помер 1924 року на острові Мальта.

«Енциклопедія українознавства» (ЕУ — 2), зошит 8, стор. 619, не подає ні місця, ні дати його смерті.

тому, що право особливо цікавило його, а тільки тому, що якийсь факультет все одно треба було вибрати; плян його був учитися малярства. Отже, рівночасно він вписується до мистецької школи «Товариство заохоти до мистецтва» (Общество поощрения художеств), де мав добрих професорів — малярів Реріха та Рилова і графіка Білібіна.

Треба визнати за мистцем добру волю і зусилля вчитися в двох школах — малярства і права. Спочатку він навіть щоденно ходив на виклади правничого факультету, але швидко зорієнтувався, що вчитися можна з книжок вдома, і перестав ходити на виклади. При кінці кожного академічного року він нормально складав іспити і в жовтні 1917 закінчив університет, отримавши диплом юриста. Коли правничі студії були для нього радше «обов'язком чести», то всією душею він був при мистецтві і захоплювався найновішими течіями, особливо дискусійним у той час кубізмом.

Уже як учень мистецької школи він бере участь у різних мистецьких виставках: уперше в 1914 році у виставці «Діячів мистецтва» в Петербурзі. Там закуплено вперше його твір — фігурову композицію «Чорна баня». У тому ж році він бере також участь у міжнародній виставці графіки в Ляйпцігу.²⁾

У 1915-17 рр. М. Андрієнко виставляє в Петербурзі гваші та графічні твори авангардного напрямку на виставках «Сучасне малярство». Як талановитого учня його рекомендує професор Білібін столичним видавництвам, і мистець дістає замовлення на ілюстрації до журналів «Голос жизни» і «Рудин». Це були його перші заробітки.

Андрієнко цікавиться також театральним мистецтвом, але вже не в ролі актора, а як декоратор, і працює помічником декоратора в театрі Суворіна; тут він знайомиться з театальною декорацією і вивчає звання декоратора театру.

Під час літніх вакацій він виїжджає до рідного Херсону, де серед теплої і соняшної погоди набирає сил для дальших студій і праці в холодному та сірому Петербурзі. Його студії припадають на час першої світової війни, але до армії його не покликали з огляду на навчання. У літні місяці 1916 року він працює в «Земському союзі» для військових справ. Він був кур'єром і з різними дорученнями виїздив з Києва до прифронтових міст — Проскурова, Дубна, Кут, Коломиї, Чернівець і Кишинєва. Ці поїздки він використовує для пізнання рідного краю: малює різні пам'ятки та краєвиди, не здаючи собі, мабуть, справи, яка небезпека грозила за такі малюнки у военний час!

²⁾ З вибухом війни 1914 року німці спалили російський та англійський павільйони цієї виставки, в яких пропало чимало цінних творів мистецтва.

Про останній період життя в Петербурзі, коли серед винятково важких обставин треба було здавати кінцеві іспити, мистець зберігає якнайчорніші спогади. У місті не було ні харчів, ні опалу. Пекарні й харчові крамниці давно були нечинні. Кожного ранку мешканці дому отримували від сторожа на шматку паперу дві або три ложки сухої, як порох, горохової каші. Це було все, що місто могло дати своїм жителям. Хліба не можна було знайти ніде. Треба було задовольнятися поганеньким обідом у харчівні Академії мистецтв — зуною з гнилої капусти. Не легко було також виїхати з міста. Було проблемою завезти валізки на станцію, бо ні фіякрів, ні санок не було. Транспорт був цілковито дезорганізований, поїздів дуже мало, а всі люди хотіли втікати з голодного міста. Не було певности, що поїзд доїде до Києва. На початку 1918 року мистець залишає Петербург.

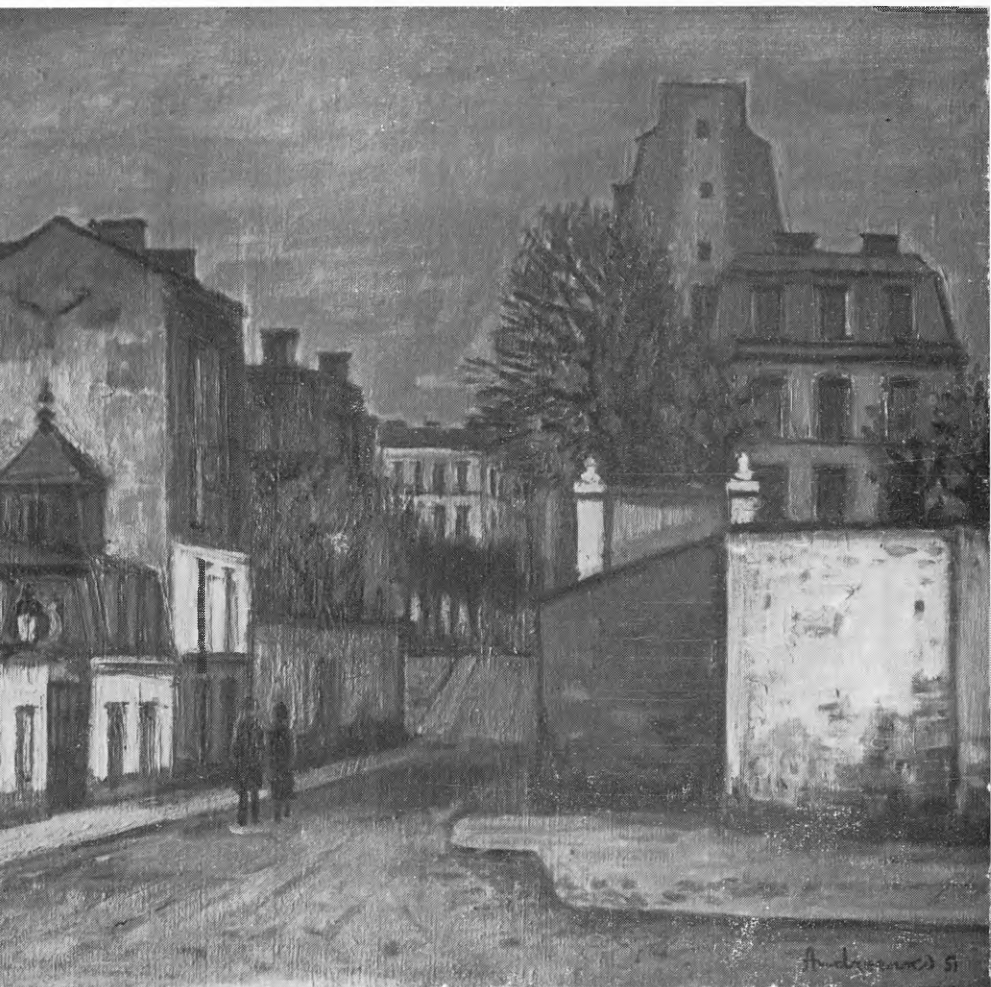
ЗНОВУ ХЕРСОН — ОДЕСА — ПРАГА

Революційні події кінця 1917 року . . . Михайло Андрієнко знову в Херсоні . . . Тут разом з кількома мистцями та інж. Пещанським він засновує при місцевому музеї окрему секцію для охорони мистецьких пам'яток, щоб рятувати збірки в домах колекціонерів, які залишили своє майно напризволяще. Таким чином врятовано чимало мистецьких творів. Про ці часи мистець згадує в своїх спогадах про інж. Володимира Пещанського в журналі «Мистецтво», ч. 2-3, Львів 1932:

«Цього літа Херсон був на становищі міста, яке здобувають. Гарматні вибухи на світанку пробуджували місто кожного ранку. Часами і вдень падали гарматні кулі, пущені з того берега Дніпра. Харчі доводилося здобувати з труднощами. Крамниці давно закриті. Вулиці порожні. Населення поховалося, очікувало подій і годувалося тасмно передаваними чутками. Вночі густо, а вдень рідше на вулицях тріщали постріли.

«Таке було тло життя, коли в Херсонському музеї старовини я зустрівся з Пещанським. При музеї організувалася Секція охорони пам'яток старовини і мистецтва. Внедовзі велике помешкання-музей Пещанського стало для мене захистом. У великій кімнаті біля входу стояли церковні „Святі двері” з різьбою на дереві. На „аналогі”, що був покритий ризою, лежала старовинна євангелія. Посеред кімнати у невеликих шафах під шклом — церковні чаші і приладдя. Килими устелювали стіни. Нижче на кусниках матерії розвішані ікони, емаль.

«Там і тут розложені триптихи, миски, частини старовинних речей. На почесному місці лежала цегла, знайдена Пещанським під час реставраційної праці, котру він переводив в одній київ-

М. Нечитайло-Андрієнко. Паризький пейзаж, олія 1951

сля довгих блукань Андрієнко-Нечитайло добирається до Дністра. У своїх спогадах мистець пише про сам перехід Дністра ось що: „Треба було пройти три ланцюги кордонної сторожі. Цілу ніч то йшли, то повзали ми (з провідником), пробираючись плавнями, стукаючи дерев'яним молотком на довгій палиці по льоді, чи не заломиться, переходячи численні допливи ріки. Було зовсім ясно, коли ми підійшли до берега Дністра. Я передав мому провідникові пачку „романівських” (а не довіряв я йому цілу ніч), викинув пуделко з фарбами і пакунок з білизною (здавалося, що я стану легший — лід був цілком тонкий і стоплений) і пішов на той берег Дністра. На щастя, Дністер — не Дніпро — не широкий. Вечером я сидів уже в румунській в'язниці в якомусь містечку. Згодом мене перевезли до в'язниці в Аккермані. Тут я сидів три місяці. Коли ж я вийшов з в'язниці — в мене не було ні золотого батьківського годинника, ні „романівських”, ні хутра».

«На гонорар за якісь статті для одного журналу в Аккермані мистець доїхав до Кишинєва. Там жив деякий час сам у великому порожньому театрі. Відтак мешкав у величезній кімнаті колишньої в'язниці, перетвореної на фабрику мила. У цій колосальній залі з загратованими вікнами не було інших меблів, крім нашвидку „збудованого” ліжка. Вночі доводилося ставити свічку на підлогу.

«У Кишинєві М. Андрієнко малює портрети, робить ілюстрації, діаграми та афіші для Кооперативної виставки в Празі; дає дві доповіді про шляхи сучасного малярства. По довгих заходах він дістає дозвіл на виїзд з Басарабії і переїжджає до Букарешту. Очікуючи тут візи до Чехо-Словаччини, Андрієнко виконав декорації для балету „Мільйони Арлекіна” в Королівській опері (балет — Дріго, режисер — Б. Романов). Ці проєкти декорацій мали великий успіх, і його запросили на посаду головного декоратора в оперному театрі. Але в його пляні не було довго затримуватися в Румунії, а виїхати до Парижу або до Праги, і він цієї пропозиції не прийняв.

«Дальша діяльність М. Нечитайла-Андрієнка як театрального декоратора переноситься в середині 1921 року до Праги, де мистець за короткий час здобуває великий успіх: він малює декорації для чеського, німецького та російського театрів. З головніших праць відмітимо декорації та постановки: „Ян Гус” — на відкритій сцені, „Nouch — Nouch” — опера Єнгеміда в Німецькому театрі, „Дворянське гніздо” — для „Ставовске дівадльо”, „Павло I” — для Російського театру, „Недоросль” — для головного Національного театру, для „Кляйне Бюне” та театру „Адрія”.

«У 1923 році М. Андрієнко робить перші більші подорожі: влітку він відвідує Дрезден, Берлін, Мюнхен та Відень; відтак

в Італії — Венецію, Падую, Фльоренцію, Рим, Неаполь та Помпеї; восени він повертається назад до Праги.

«Не зважаючи на добре матеріяльне становище в Празі, мистець все ж таки не залишає думки про Париж, куди він дістався нарешті в грудні 1923».

У ПАРИЖІ

З іменем талановитого модерного театрального декоратора, в найкращому віці (на 29 році життя) Андрієнко приїжджає до Парижу і тут розгортає жваву та багатогранну мистецьку діяльність. Він працює при оформленні театральних вистав, фільмів, настінних декорацій і, очевидно, в станковому малярстві. У сезоні 1924-25 рр. він дістав запрошення декорувати п'єсу «Вина і кара» у відомому театрі «Одеон». Він працював також для театру «Арк ан Сіель» та в інших менших театрах Парижу. Під час перебування в Парижі українського балету Василя Заварихіна ⁴⁾ за посередництвом і разом з Василем Перебийносом Андрієнко робить декорації для цього балету.

При проектуванні декорацій він старається вчутися в дух епохи і в драматичність даного твору. Декорації для нього не відірвані малюнки чи тільки прикраса сцени, вони творять одну органічну цілість з режисером, грою акторів і драматичним твором. Його декорації відзначаються великим відчуттям дієвого простору, простотою і єдністю сильно збудованої композиції. Найсуттєвішою прикметою його декорацій є те, що мистець, вірний конструктивістській лінії, не малює їх, а радше будує, немов архітект, даючи їм чітку просторову структуру. Кожна його декорація — це окремий малярський твір, призначений для театральної дії і тільки для рамок театральної сцени. Його декорація не дає глядачеві уяви, що вона продовжується поза сценою і зливається з природою. Всі побудування починаються та кінчаться у просторі сцени, при чому в композиції діють доосередні сили, а сам центр композиції зосереджується навколо акторів. Також кольорами декорацій він видобуває сильні ефекти. Одні тони е матові і всотують у себе світло, інші — блискучі, рефлексійні, і це дає декораціям більшої рельєфности та експресії. Назагал кольори чисті та ясні, однак вони не інтенсивні; зате в його театральних костюмах барви сильніші та яскравіші, ніж у декораціях.

Фільмові продуценти також запрошують Андрієнка проекту-

---

⁴⁾ Цей балет мав великий успіх, а французьке міністерство освіти відзначило В. Заварихіна орденом Почесного легіону.

вати декорації, і він працює для фільмів «Казанова» та «Шехерезада».

Доводилося йому також брати замовлення на декоративні настінні мальовила-фрески у громадських чи приватних будинках у Парижі і на провінції, головне в північно-східній Франції, де міста були надто знищені під час першої світової війни.

«Його декоративні композиції, з їх гармонійним розгортанням конструктивної цілоти, збудовані просто, доцільно і ясно; їх скупі і обмежені фарби та тональності повні тієї шляхетної стриманости, що дуже щасливо відокремлює нашого мистця від більшости сучасних декораторів, які крикливістю зовнішніх ефектів намагаються заховати бідність кольористичної провідної ідеї». — Так характеризує ці декоративні праці Олександр Лагутенко в «Літературно-науковому вістнику» (1931).

Люксове ательє Андрієнка на вулиці Ляканал є місцем зустрічей приятелів-мистців; тут обговорюються нові мистецькі течії і культурні події паризького життя. Мистця цікавлять усі культурні прояви, мистецькі виставки, театр, література, музеї і навіть старі квартали надсенської столиці. Він вростає в паризький мистецький світ, стає його частиною і творцем, який за весь час свого перебування в Парижі внесе чимало нового та неповторного в мистецькі скарби цього найкращого і найцікавішого міста в Європі.

*

У станковому малярстві Андрієнко завжди чогось шукає. Так само, як його геніяльний сучасник Олександр Архипенко все своє життя шукав у скульптурі ідеальних форм та пропорцій і нових технік та матеріалів для скульптур, так і Андрієнко не шукає тільки чисто малярських проблем у своїй творчості, але старається висловити в кожному творі думку, проблему: кожний його образ має дві властивості — мистецьку й інтелектуальну. Тому він малює довго, до виконання твору пригтовляється солідно: наперед робить одну, а то й більше студій. Коли початкові етапи його не задовольняють, він воліє радше залишити плян незреалізованим, аніж дати твір, який не задовольняв би його цілковито. Андрієнко не міг би малювати образів серійно, як це роблять деякі мистці, ані не міг би затриматися на якомусь одному етапі.

У кожній добі мистці йшли з духом своєї епохи, деколи навіть випереджуючи її. Так і Андрієнко є сином нашої неспокоїної доби; доби небувалих і швидких змін нашого життя в усіх ділянках; доби неймовірних винаходів та нових відкриттів. Нічого дивного, що за 50 років творчої діяльності в такі часи мистець творив і брав участь у різних сучасних мистецьких напрямках, однак додержуючись при цьому однієї загальної лінії — вірности солідній композиції.

Своїми проблемними творами він постійно стоїть в авангарді європейського мистецтва: всі важливіші та серйозніші течії першої половини 20 стол. — кубізм, конструктивізм, сюрреалізм, фігуративний реалізм, наївний реалізм, абстракціонізм — він сприймав та інтерпретував по-своєму. Мабуть, немає в нас другого мистця, крім О. Архипенка, який у своїй мистецькій кар'єрі пройшов би ці всі етапи.

«У сучасну добу безнастанних змін, шаленого темпу мистецького життя, у добу екстремів, контрастів, пристрасти, постійно ферментуючого експерименту, коли кожна новина викликає в одних галасливий крик „благородного” обурення, протесту і відсічі, у других — зарозумілу критику всезнайства, в таку добу бути визнаним мистцем, працювати і творити — це справжній подвиг. У крутежі напрямків, спроб і „відкрить” ще тяжче бути справді новим, оригінальним, бути просто самим собою. Для цього треба мати особливу зрівноважену вдачу, ясно окреслену мету, не абияку волю і передусім непереможне прагнення до всестороннього пізнання, аналізу сучасних форм і змісту модерного життя.

«Передусім вражає нас постійна інтенсивна праця мистця над синтетичним перетворенням усіх новіших мистецьких напрямків, а значить над втіленням у своїй творчості всього сучасного життя. Його рука завжди була на пульсі сучасності. Мистець не втік від оточення, не відмежовувався від ширшого життя, навпаки, він переймав його; але переймав свідомо, критично, з аналізою дослідника й ученого. Він справді жив серед різноманітних явищ нашої сучасності, а своє перебування на Сході і на Заході використав якнайкраще.

«При всім тим зумів зберегти свою багату індивідуальність — відмінну від його сучасників». (В. Січинський).

У малярстві Андрієнко вийшов від кубізму, яким захопився під час навчання у мистецькій школі. Вже в Петербурзі він виставляв перші кубістичні праці. Відтак у Херсоні, а потім у Празі та в перші роки перебування в Парижі, він komponує твори в дусі кубізму. Чиста гармонія, невимушена і свобідна рівновага композиції, як у рисинку, так і в кольорах, характеристичні для цих творів. У них видно дуже сильний ритм геометричних фігур, тим більше свобідний, що ці твори позбавлені предметности. Це немов музика в малярстві. Музика динамічна, сильна й високої амплітуди. Майже всі кубістичні твори Андрієнка абстрактні, лише декілька є з композиціями мертвої природи, краєвидів чи фігур. Від інших кубістів Андрієнко відрізняється тим, що в його творах існує спонтанна гармонійність, а не формалізм системи. Майже всі твори з кубістичного періоду закупили лондонські галерії «Lord's Gallery» і «Obelisk».

Кубістична «Композиція 1922» (намальована в Празі) увійшла до мистецьких фондів Французької республіки; цей твір закупило в 1964 році міністерство культури.

*

У Парижі мистця зацікавила нова техніка — наліпки (коляж), тобто творення образу не фарбами на полотні, а наклеюванням різнокольорових паперів, шматків тканин чи картонів та інших матеріалів. Ці твори були переважно в дусі кубізму або конструктивізму; змінялася тільки техніка фактури. З цього часу зберігається один «Коляж» з 1924 року в Паризькому міському музеї, а «Наліплені папери» з 1927 року в Національній бібліотеці у Відні. На великій ретроспективній виставці «50 років наліпок», яка мала місце в Сен-Етієн у 1964 році, а відтак була повторена в Парижі, серед передвісників цієї мистецької техніки фігурували також твори Андрієнка. Мішель Севфор у книжці «La peinture abstraite» вмістив одну репродукцію абстрактної композиції з 1922 року, яка належить нашому мистцеві.

З кубізму вийшов конструктивізм і спочатку розвивався паралельно з ним. Зацікавлення конструктивізмом виявилось у Андрієнка вже на початку його мистецької творчості, а поглибилось під час його декоративних праць для театрів. Ніде не доводиться маляреві так часто розв'язувати чисто простірні проблеми, як у театрі. У своїх конструктивістичних працях (1924-1929) Андрієнко дав кільканадцять дуже міцно збудованих речей, де всі елементи цупко тримаються єдністю провідної думки, що розв'язується просто й гармонійно. Є в них чимало елегантності та легкості, і деякі мають щось спільного з конструктивістичними різьбами Архипенка, хоч ці два мистці не бачили один одного, ані спільно не виставляли. Твори з цього періоду є здебільшого на теми театральних декорацій, інші — чисто абстрактні композиції; одні в кількох кольорах, інші в обмежених барвах, а часом навіть тільки двокольорові чорно-сірі. Одні показують гармонійну будову, штудерно складену з різних елементів, і нагадують уявну лямбораторію, будівлі чи навіть якісь автомати-роботи, інші — більше легкі, елегантні, немов людські фігури у дивовижних строях. В усіх творах видно ясність композиції і стриманість вислову. Кожний з них так і заслуговує на назву конструктивізму, бо твориться враження, що їх автор не лише маляр, але також і архітект та винахідник-конструктор в одній особі. Як у кубістичних творах Андрієнка можна вчувати музику, так тут виразно проявляється вишуканий архітектурний сенс і багатство можливостей творчих комбінацій.

Почавши з 1930-их років Андрієнко бере за теми своїх картин прості елементарні предмети: камінь, старий пень, птахи, мушлі, рослини, маски чи музичні інструменти. Багато з них намальо-

вано ївашем, інші — олією, в добірних і делікатних тонах. Це його сюрреалістичний період. Сюрреалізм цих творів полягає не в якихось дивовижних композиціях, де складові елементи були б чисто випадкові, нелогічні чи фантастичні, а радше в тому, що їх композиції й барви є такі делікатні, ідеальні, незвичайні, немов нематеріальні — отже сюрреалістичні. Одночасно вичувається в цих творах якийсь зв'язок з невідомим, таємничим світом, хоч немає в них найменшої сенсації чи якогось штучного патосу. Ці твори змушують глядача призадуматися над таємницями світу, загадками нашого життя, над проблемами часу. У них повно таємничої поезії та філософських роздумувань.

Коли в західноєвропейських сюрреалістів виходять наверх їхні підсвідомі комплекси — еротичні, містичні чи просто таки фантастичні, Андрієнків сюрреалізм є філософським роздумуванням про життя і світ. В усіх своїх творах (з якого періоду вони не були б) Андрієнко завжди свідомо уникає всіляких галасливих та гучних ефектів, розрахованих на притягання уваги цікавої на новини публіки, і цю стриманість особливо видно в його сюрреалістичному періоді, коли спокуса була велика, бо інші мистці тоді легко пускалися на найбільш нелогічні зіставлення поруч себе різних елементів композиції. Тому, хто приходить до творів Андрієнка з наставленням побачити щось подібне, як у Сальватора Далі, може розчаруватися. Твори з цього періоду Андрієнко виставляє щорічно в «Сальоні наднезалежних» (1930-38).

ДЕЩО ПРО ОСОБУ МИСТЦЯ

Тяжка економічна криза 1930-их років відбилася негативно також на житті мистців. Замовлень було менше, а життя ставало щораз дорожче. Андрієнко переноситься на скромніше помешкання на вулиці Вожірар, де на другому поверсі в затишному подвір'ї має скромну, але простору робітню з трьома великими вікнами і шкляним дахом. Ательє для малярської праці дуже зручне, бо там багато світла, спокій і простір. А мистець потребує простору і, як кожний українець, не любить тісноти.

Єдиною прикрасою помешкання є мала ікона, яка стоїть на шматку чернігівської синьої вибійки, і мала дерев'яна різьбярна орнамент з 17 стол. Ані один малюнок не висить на стіні. У цьому помешканні мистець почуває себе добре і живе там безперервно й досі.

Сам він середнього росту, стрункий і поворотний. Очі сині, повні наснаги, волоссям легко темнуватий бльондин. Обличчя подовгасте, біле; його вираз приємний, допитливий та інтелігент-

ний. Це — людина статечна, спокійна назовні, зрівноважена, з пошанівком до законів і приписів, надзвичайно скромна. У розмові відразу пізнати його глибоку особисту культуру і всебічне зацікавлення. Про себе він не говорить, ані про свою творчість. З людьми поводитья лагідно й чемно, при чому він трохи не-сміливий, але ніколи не тратить голови і не бентежитья. За своєю вдачею він, може, навіть песиміст; усім швидко і часто не-потрібно переймається; не любить ризикувати. Однак не бракує йому тонкого почуття гумору, недарма його предки були сусі-дами Миколи Гоголя, творчість якого мистець прекрасно знає і не-раз цитує його у відповідний момент. Андрієнко одягається з смаком і дбайливо, але без жадних мистецьких аксесуарів, — як довге волосся, кокарди чи широкий капелюх.

У себе дома мистець гостинно частує відвідувачів кавою, ви-ном та солодощами. Візиту в нього треба зголосити, бо несподі-ваних відвідин він не любить; він старається вести впорядкова-не життя.

Андрієнко має добре здоров'я; він тільки дуже вражливий на кліматичні зміни, погано зносить холод, спеку та бурі, а коли атмосфера насичена електричністю, не може працювати.

Свої мистецькі твори він опрацьовує солідно, вживає найкра-щих фарб; з погляду малярського ремесла він робить усе дуже дбайливо, що очевидно забирає йому багато часу. Кожну свою працю він підготовляє однією або й кількома студіями, деколи відкладає незакінчений твір набік і лише за кілька тижнів або й місяців закінчує його. Він творить насамоті, але самітним він не є. Ввечорі він радо заходить до кафе в своїй дільниці («кафе дю Дом») де зустрічається із знайомими мистцями та прияте-лями і там продискутовує поточні справи — деколи аж до піз-ньої ночі. Коли немає відповідного товариства, він у кафе читає газети, спостерігає людей, відгадує їхні вдачі та проблеми, де-коли непомітно робить нариси олівцем або щось записує чи пи-ше листи.

Він жваво цікавиться мистецьким життям Парижу — літера-турою, театром, образотворчим мистецтвом; він хоче знати все і про все має свою власну критичну думку; не захоплюється наосліп новинами, бо вміє відсіяти зерно від половини. Все, що добре та висо-коякісне, він оцінює з визнанням і хвалить, для слабини, а ще більше для всіляких штудерних, імпровізованих слав (а їх на переламі другої половини 20 стол. щораз більше, що сильно де-зорієнтує загал) і для продажно́ї критики він має тільки побла-жливу, іронічну посмішку.

Про інших мистців він не любить говорити тим більше, коли вони слабі або пересічної вартости, однак добрих мистців він завжди боронить, якщо хтось пробує їх критикувати. Оцінюючи

інших, він старається бути об'єктивним і не надає переваги якось стилю, школі чи особі.

Андрієнко прекрасно знає Париж — його архітектурні, історичні та мистецькі пам'ятки в усіх ділянках міста, але й тут він не сприймає безкритично оцінок авторитетів; він мусить щодня всього сам переконатися, а деколи має навіть різну думку, ніж у прочитаних авторів чи офіційних пояснень. Якби умови були для нього сприятливіші, тобто якби він мав вільний час для відвідування бібліотек, він напевно писав би дуже цікаві статті на мистецькі теми, з особистим синтетичним підходом, бо питання виникнення мистецьких стилів та епох його цікавить надзвичайно; він старається зрозуміти і з'ясувати філософію кожної мистецької доби. Його спостереження про мистецькі твори чи про окремих мистців дуже глибокі (наприклад, «Лист з Парижу» про виставку Дом'є).

Новелі «Миші», «Сальон мадам Т.» і «Цвинтар, який пропадає» зраджують у мистця також письменницький талант з неабиякою обсерваційною здатністю.

На своєму творчому шляху Андрієнко переходить різні стилі та напрямки, що могло б викликати враження присутності кількох мистців у його особі. Але напевно не можна закинути йому, що він ішов за модою. Поза цією різноманітністю напрямків у його творах видно стільки індивідуальних рис, що вони разом творять єдність атмосфери. У них усіх помітно простоту, інтимність і скромність. Скромність, якою відзначається життя Андрієнка.

МИСТЕЦЬКІ ВИСТАВКИ

Життя мистця склалося якось так, що з 1920 року і аж досі він не мав можливості побувати на українських землях. Чимало мистців залишило Україну після першої світової війни, і не один з-поміж них мав нагоду опісля побувати довший чи короткий час принаймні в західних областях України — в Галичині або на Закарпатті: Микола Бутович, Микола Кричевський, Роберт Лісовський та інші.

У Парижі Андрієнко знайшов зв'язок з іншими українськими мистцями, з не одним заприятелювався і декому допоміг знайти працю. Він добре знав Олександра Лагутенка — мистецтвознавця та великого приятеля мистців; знав також Палісадова, М. Кричевського, Сергія Гладкого, Василя Хмелюка, Олександра Третякова і Василя Перебийноса. Коли в 1930-их роках прибули до Парижу на деякий час молоді мистці зі Львова — Святослав Гординський, Северин Борачок, Володимир Ласовський та Василь

Дядинок, і коли українські паризькі мистці проявляли більшу діяльність та були учасниками мистецьких виставок у Львові, Андрієнко також брав участь разом з ними в усіх львівських малярських імпрезах, головне у виставках, які організувала Асоціація незалежних українських мистців (АНУМ).

Варто згадати принаймні декілька важливіших виставок:

1931 — спільна виставка французьких (22) та українських (16) мистців у паризькій галерії «Марсель», яку опісля повторено у Львові;

Червень 1932 — виставка сучасної української графіки у Львові, де виставлено також 11 творів Андрієнка;

Грудень 1932 — виставка Товариства прихильників мистецтва у Львові;

1933 — виставка сучасної української графіки в Берліні;

1933 — III виставка АНУМ у Львові;

1934 — IV виставка АНУМ у Львові (12 творів Андрієнка).

У видавництві АНУМ, у серії монографії, появилася в 1934 році монографія «Михайло Андрієнко-Нечитайло» з текстом Володимира Січинського і з 20 однокольоровими та 1 кольоровою репродукціями. Львівський Український національний музей набув п'ять творів нашого мистця — з 1924-33 років.

*

У 1930-38 рр. Андрієнко малює цілий ряд портретів. Перший портрет він намалював у Херсоні; тепер він удосконалив цей уже рідкий у наші часи рід малярства. Його портрети не великі і здебільшого мають стримані кольори, з точним рисунком, але без деталей. При портретуванні людини лагідної вдачі мистець уживає делікатних тонів та легкий гармонійний рисунок. У випадку енергійного обличчя він зображує його сильними кольорами та гострішими обрисами. Дитячі портрети він робить ніби дитячою манерою — дуже просто. Портрети пензля Андрієнка відразу пізнати за властивими йому кольорами.

Коли в 1935-38 рр. у Парижі щорічно відкривалися виставки «Сальону сучасних портретів», Андрієнко кожночасно брав участь у них. Його портрети — це переважно молоді жінки, діти, дівчата. Впадає в очі, що немає його власних автопортретів (це, мабуть, у наслідок його надмірної скромності). Портретів його пензля немає багато, і портрет в його творчості взагалі не посідає важливішого місця.

З 1936 року Андрієнко komponує більші олійні твори в дусі фігуративного реалізму. Сюжетом служать йому мандрівні актори чи музики, цирк, сцени в кафе, переповнений людьми трам-

вай, паризькі або підміські краєвиди, люди при щоденній праці чи якісь урочисті моменти.

З приводу виставлених у «Салоні наднезалежних» у 1937 році картин «Мандрівні актори» і «Цирковці» Ніна Гурфінкель пише в «Ле Кур'єр Графік» (ч. 10, 1937):

«На Андрієнкові, як на всіх його сучасниках, сильно позначилися впливи конструктивізму і сюрреалізму. Але він має щастя належати до числа — дуже малого зрештою — тих, які на цьому не зупинилися, але пішли далі, набувши цінний досвід.

«Для багатьох мисців конструктивізм послужив вигідною втечею від матеріальності предмету, і вони кинулися з усією силою до геометричних композицій; інші знову думали втекти від вимогливої праці над композицією і взялися до сюрреалістичних формул, безкарно нагромаджуючи на полотні різновидні предмети. Одні і другі пішли легким шляхом. Андрієнко натомість поважно ставиться до свого мистецтва, він не затримується перед зусиллям, а легка перемога для нього не має чару.

«Етап конструктивізму навчив його форми, а сюрреалістичний період дав візію предмету. Він розуміє сюрреалізм не як абстракцію, але як загострений реалізм, як натуралізм, який бере до уваги тільки саму суть речей.

«Так, як не випадково були музичні інструменти початком музичної архітектури композицій кубізму, так не випадково Андрієнко малював у своїх сюрреалістичних полотнах мушлі, звукові мікросмоси, відлуння музики сфер. Унікаючи свідомо виснажливої емоції і дотримуючись, немов обітниць, якнайбільшої витриманості, Андрієнко збирає сьогодні овочі свого зусилля, — він творить великі композиції без страху матеріалізувати чи гуманізувати свої постаті».

У творах періоду реалізму мистець трактує цілий ряд різних проблем: в одних він хоче показати красу, мальовничість і чар закутків Парижу, і йому, як знавцеві цього міста, добре вдається відтворити настрій та атмосферу, які панують у паризьких дільницях у різні пори року; в інших мистець вказує на деякі вияви психології маси, на людські відрухи чи слабості, але він не викпиває їх, не іронізує з них, а показує їх, немов намагаючись бути своєрідним голосом совісти; а в ще інших він дискретно показує людські драми, труднощі, не викликаючи при цьому у глядача якогось співчуття, як це було у передвижників чи в соцреалізмі, ці сцени викликають тільки сконцентровану мовчанку. У деяких творах мистець показує трохи гумору, і то гумору інтелігентного. І залежно від проблем, які він хоче порушити в картині — цей його реалізм може мати різні відтінки: раз — найвищий, то знову — примітивний, опісля — ліричний, рідше — експресивний.

Його улюблені теми для краєвидів — вулички і провулки Парижу, які ще зберегли свій провінційний характер. Часом, для контрасту, з'являється модерний будинок серед старих домів, призначених на знищення. Париж, який зникає. Його зимові краєвиди каналу Урк намальовані з натури. Зима й осінь — це пори року, які він воліє для своїх краєвидів і в яких особливо дбає про конструкцію картини, відмовляючись від усякого ефекту показовості. Деколи ці вулички оживляють прохожі люди, деколи видно торги чи народні ремеси.

Андрієнко шукає у своєму малярстві виключно плястичного вислову, а що він вийшов з кубізму та конструктивізму, його твори позначені сильною архітектурною будовою. Він передусім конструює образ; у нього немає конструкційної неясности, ані переваги кольору над формою, як це бачимо в деяких імпресіоністів, чи у тих, які вийшли із імпресіоністичних засад.

ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Усю другу світову війну Андрієнко перебував у Парижі. Не зважаючи на несприятливі життєві умови, він далі малює і виставляє свої твори в «Осінньому салоні» (1940-45). Переважно він малює краєвиди Парижу та найближчих околиць, багато малює взимку, і ці зимові краєвиди творять окремий період у його творчості. Деколи він виконує реставраторські праці, де його також високо цінують. Із стоїцизмом чекає кращих часів.

У перші повоєнні роки мистець далі творить у стилі фігуративного реалізму. Ці твори скупі на кольори, в них ще видні наелектризована атмосфера, нервозність, ляконічність і трагічність воєнного часу. У цих творах він перегукується з екзистенціалізмом.

Щоб після довгих років війни відсвіжитися серед природи, Андрієнко перебуває в 1945-46 рр. на півдні Франції (Тарн і Гарон), де багато малює, зокрема в місцевості Бомон де Льомань. Це — сільські та гірські краєвиди, сцени з місцевих ярмарків. На відміну від краєвидів північної Франції, витриманих у стишених барвах, картини з Лянгедоку мають багато світла, тепла і соковитої зелені. У Парижі він виставляє тепер у «Салоні незалежних» (1945-48) і бере участь у великій виставці «Резистанс» (1947, — виставка мистців різних напрямків, у тому числі також відомі майстри), влаштованій для відзначення переможного закінчення війни.

У 1955 році Андрієнко вибрався в подорож по Іспанії: оглянув Барсельону, Мадрид, Толедо, Кордобу, Севілью, Гранаду, Авілю та Бургос. Звідтам він привіз багато малюнків та аква-

рель; в останніх він показує не так яскраві кольори соняшної країни, як характеристичні для еспанських міст і містечок сцени з життя й особливості архітектури. Два роки пізніше він їде відвідати північні країни — Англію, Бельгію та Голландію — і такі міста: Лондон, Брюж, Гент, Антверпен, Роттердам, Амстердам, Дельфт і Гагу. Ця подорож була довша, ніж по Іспанії, і вона дала куди більше мистецьких творів. З деяких акварель та рисунків він зробив згодом більші олійні картини, наприклад, «Дельфт», «Брюж», «Амстердам» та інші.

Десь у 1956 чи 1957 році Андрієнко знову змінює свій мистецький шлях, бере інший напрям і переходить від предметних до нових безпредметних абстрактних композицій. Однак це не поворот до творчості з часів кубізму чи конструктивізму. На теперішньому етапі він розв'язує інші проблеми, ніж ті, які його цікавили у попередніх роках. Він тепер пробує творити нові, неіснуючі форми. В одних творах він старается представити матерію в русі, від молекул до космічних констеляцій, в інших малює різне ритмічне проміння з невідомих досі джерел. Дальшим етапом його зацікавлення є творення елементарних, примітивних форм і різних їх відмін. Найчастіше він представляє на своїх полотнах уявні простори, площі, які себе взаємно перетинають у трьох вимірах, іреальні перспективи і площини, лінії і рельєфи, неозначені геометричні фігури в просторі, прозорі поверхні різних плянів, — словом, іреальна архітектура простору.

Найновіші праці — це картини, скомпоновані з різних матеріалів, як от полотно, папір, дерево, згущена фарба, дрібні камінчики, шматки матерії, дротики і бляшки. Ці різні складники творять в образі одну органічну цілість, і глядачеві навіть не впадає в очі ця особливість, що замість лінії, намальованої фарбою, вона зроблена тоненьким дротом або рельєф творить дерев'яне кільце, прикріплене до полотна. Тут ці різні компоненти не є, як це часом буває в деяких мистців, на те, щоб здивувати чи збентежити глядача, вони гармонійно врастають у композицію мистецького твору. Також і ці найновіші твори відзначаються вишуканою рівновагою будови та кольорів.

Як слушно зауважує П'єр Куртійон, і в цих абстрактних композиціях Андрієнка пізнати, що він колись багато працював для театрів як сценограф. У них можна дошукуватися різних декорів сцен, лаштунків і світла прожекторів, які разом творять окремий недійсний світ, світ гармонії і музики.

Говорячи про модерне малярство, Андрієнко пише в статті «Нотатки про сучасне мистецтво» («Сучасність», ч. 4, 1966):

«Відповідно духові нашої доби мистець теж ступає на шлях відкриття та винаходів у своїй плястичній ділянці і починає творити форми, не існуючі і не бачені. Витягнені з небуття, створе-

ні на полотні чи в камені, дереві, залізі, ці форми починають існувати, робляться реальністю. Інтерес цих форм криється в їх несподіваності, в дотепності й образності, з якими вони побудовані, в прийомах і способах, застосованих для виявлення загального задуму.

«Але незалежно від себе самого мистець вкладає в свій твір ним самим мало усвідомлені індивідуальні особливості, свої підсвідомі настрої. Вони неминуче відбиваються в його творі. Коли внутрішній світ порожній, таким самим беззмістовним буде і його твір...

«Абстрактне мислення ніколи не було чуже мистецтву. Музика, архітектура суттю своєю абстрактні. У декоративному мистецтві, і в скульптурі, і в живописі абстрактні форми виявляються за всіх часів, в усіх народів: у декоративному скульптурному орнаменті, у ювелірних виробах, у килимах, тканинах. Усе мавританське мистецтво абстрактне. І не могло бути інакше, бо натура пропонує абстрактні форми на кожному кроці: розкидані по столу сірники, пожмаканий лист паперу, складки матерії, заламування проміння в скляній посудині і т. д. Тим більше поза кімнатою природа дає безмежну різноманітність абстрактних форм: стовпи в плямах і тріщинах, укриті цвіллю, каміння, кора дерев. Байдуже перебігає по них неухважний погляд, але іноді вони зупиняють увагу мистця і викликають у нього бажання зорієнтуватися в цьому безмежно різноманітному світі форм, ліній, плянів, схопити таємниці його будови і, нарешті, убрати його в систему, перетворити відповідно до законів мистецького порядку».

*

Михайло Нечитайло-Андрієнко мав досі тільки дві індивідуальні виставки.

Коли знайомі якимось зробили йому закид, що він під час своєї виставки в Парижі не з'являється в галерії, він відповів: «А хіба я торговець картинами, щоб просиджувати в галерії?»

Його творчість — це насамперед внутрішня потреба; це — змагання до виявлення власного сприймання світу, змагання до щораз більшої досконалості. Немов для порівняння з іншими мистцями і для шляхетної ривалізації він задовольнявся участю у збірних виставках.

Крім щорічної участі у виставках паризьких салюнів, Андрієнко вислав свої твори на виставки у Нью-Йорк, Відень, Берлін, Вісбаден. У 1957 році він бере участь у виставці «Перші генерації», влаштованій у Сен-Етен у «Салюні абстрактного мистецтва».

*

Перша ретроспективна виставка М. Андрієнка відбулася в січні 1964 в галерії Фльоранс Густон-Бровн у Парижі. Тут показано

40 творів, почавши з 1922 року — п'ять з періоду 1922-29, чотири — 1931-33, чотири — 1939-53, чотири — 1954-56, дванадцять — 1959-62 і одинадцять — з 1963 року.

Гідо Марінееллі в передмові до каталогу цієї виставки пише:

«Грою почувань і любов'ю до форм поезія Андрієнка веде до сфери інтимности, інтимности так таємної, як і його кольори, що їх він водночас виявляє і таїть.

«Абстракціонізм і конструктивістичний кубізм, які його роблять видатним передвісником серед інших мистців його покоління, і надреалізм в часі після війни творять загальний вид цієї виставки. Виставки тем, багатих естетичними враженнями. Рисунок вишукує композицію, а кольори оживляють полотно. Для Андрієнка кольори, а особливо барва — це життя... Якщо мистець милується у синіх, сірих, в лагідно-зелених, або в суміші білих різних відтінків, це завжди в особистому дусі таємної інтимности, питомої йому. Часом він справляє враження замкнутости в собі і якоїсь невисловленої тривоги, або, навпаки, видається скорботно погідним, і ця погідність майже надземна...»

З численних рецензій паризької преси про цю виставку подаємо два голоси:

«Михайло Андрієнко вибрав логічну дорогу в еволюції, яка його привела до абстрактного мистецтва, вийшовши від експресіонізму через кубізм. Порядок, непохитність і чутливість співіснують у цій творчості, яка переможно минає небезпеки й школи, не вдаючись у теоретизування, і яка свідчить про постійний зв'язок з таємницею світу (без огляду на те, чи він дійсний чи „видуманий“, пізнавальний чи переносний). Ця творчість зраджує деякий неспокій. Неспокій точно означений: мистець дбає, щоб висловитися точно й бути на висоті свого вимогливого „я”» (Марсель Фрінс, «Ля Галері дез-Ар», березень 1964).

«Цього тижня ми мали нагоду пізнати дві малярські події-пригоди (які рівночасно є і душевними пригодами), багаті, з довгим минулим численних виставок, зустрічей та приязней, а які однак не дійшли до уваги масової публіки.*)

«Андрієнко, українець, народжений 1894 року, був одним з творців російського авангарду (з Кандинським, Малевичем, Ларіоновим), з якого, це треба визнати, все сучасне мистецтво взяло початки. Від експресіонізму до абстрактного мистецтва, переходячи через кубізм, він пройшов трудний і сумлінний шлях, в якому шукання завжди переважало над імовірно можливим використанням „відкриття”.

*) У своїй статті Ж. Ж. Левек пише про дві виставки — Андрієнка і Пфайфера, маляра, який почав малювати абстрактні картини в 1920-і роки.

«Численні театральні декорації дозволили йому поширити поле розшуків і показати багатогранність свого широкого таланту. Все ж таки ще й сьогодні, хоч він і фігурує між мистцями „Першої генерації” абстрактного мистецтва, він залишається невідомим... Можна поставити питання, чи власне забуття не паде на кожного мистця, який вперто шукає збагнути царину невідомого. Чи можна виконувати твори і рівночасно старатися краще зрозуміти таємниці форм і кольорів? Чи немає часом у цьому антагонізму?... (Автор закінчує рецензію, роблячи паралелю між двома мистцями — Андрієнком і Пфайфером). Але ось що дивує: обидва мистці до „реабілітації” мають той самий підхід до світу, а саме — сферу внутрішнього, таємного життя. Вони далекі від показово силуваного кубізму „Пань з Авінйону” (Пікассо), зачарованих загадок „Історії природи” Макса Ернста чи загадкових механізмів Пікабіо. Андрієнко і Пфайфер мають не тільки спільне поклонання до розшуків (отже, творчість розсіяна), але також і замилювання до мови інтимности, mezzo voce, яка примушує до уваги. Для них мистецтво — це довге очікування, а їх мова є предтечею сучасних візій» (Жан Жак Левек, журнал «Ар», число від 29. 1. — 4. 2. 1964).

Друга самостійна виставка Андрієнка відбулася в Римі, в січні-лютому 1965, в галерії «Іль Біліко». До ілюстрованого каталогу вступне слово написав паризький критик П'єр Куртійон. На цій виставці було 40 більших творів — всі абстрактні з часу 1922-64 рр. З рецензій римських щоденників про цю виставку варто згадати кілька цікавіших речень:

«У галерії „Іль Біліко” виставляє Андрієнко... Вихований у Росії перед першою світовою війною в атмосфері кубістів і конструктивістів. Андрієнко після стількох літ, не зважаючи на різні тенденції, які він сприймав і відкидав, залишається вірним напрямкові своїх перших товаришів та інспіраторів. Погляньмо на гарну композицію з 1928 року „Конструкція в сірому і чорному” і ми знайдемо в ній клясичне досягнення, певність і точний смак, які роблять її гідною музею. Та й твори з 1964 року, як от „Лінії і рельєф”, з досконалим контрелем і пропорцією кривих та твердих (прямих) ліній, чи ті, які демонструють тривимірні простори, показують нам, що цей мистець є прикладом точности й неухильности, гідної подиву» (Віче, «Іль Темпо», від 28. 1. 1965).

«... У період 1914-56 рр. Андрієнка притягає реалістичний примітивізм, близький до „наївного реалізму”, з типічним гумором народного побуту. Почавши з 1959 року його композиції суворих якостей підтверджують, що мистець послуговується поетичною синтезою, близькою видіння, як також і підказуванням природи і абстрактністю: ці композиції кажуть нам, що вони є чимось більшим, ніж овочем та завершенням тільки інтелекту-

ального досвіду, дозрілого часом» (А. Б., «Гіль Месаджеро», 4. 2. 1965).

«... Кубізм Андрієнка йде даліше від французьких кубістів, бо він відверто сприймає досвід російського конструктивізму. Це не „акробатичний кубізм” (як його хоче бачити Куртійон), а кубізм монументальний і солідний. Він не є також кубізмом веселим та легким (як у Делоне чи Френе), а кубізмом стриманим і суворим. Брак радості (в кольорах і формах) і змагання до точної конструкції простору можна пояснити: французьку безтурботність цей емігрант бачить через заслону сумирної меланхолії...» (Мавріціо Фаджольо, «Аванті», 10. 2. 1965).

З приводу цієї виставки мистець відбув другу, двотижневу, подорож до Італії, оглядаючи цим разом тільки Рим і Фльоренцію.

*

Ми не можемо відгадати оцінки критиків мистецтва майбутнього. Не відомо також, яке місце історики призначать сучасному авангардному малярству у світовій історії мистецтва. Але певним є, що жоден історик не зможе пройти попри нього із замкненими очима і змушений буде зупинитися перед творами, які найбільше характеристично відзеркалюють нашу епоху.

Творчість Андрієнка залишиться немов свідомством нашої трижовної епохи, з її шуканням, її сумнівами, занепадами чи недоліками і її здобутками.

Де зберігаються твори М. Андрієнка:

«Мертва природа» — куплена Французькою Республікою в 1947 році;

«Композиція 1922» — куплена Французькою Республікою в 1964 році;

«Наліпка» з 1924 року — Муніципальний музей у Парижі;

8 проєктів театральних декорацій та костюмів, закуплених у 1964 році — Бібліотека арсеналу (театральний відділ), Париж;

Проєкти театральних декорацій з 1925 року — Музей Вікторії та Альберта (театральний відділ), Лондон;

«Наклеєні папери» з 1927 року — Національна бібліотека, Відень;

5 картин з 1924-33 років — Український національний музей (тепер «Львівський державний музей українського мистецтва»), Львів.

ПУБЛІКАЦІЇ

МИКОЛА ЄВШАН: ІВАН ФРАНКО

НАРИС ЙОГО ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

(бкр) Передрукована тут з «Літературно-наукового вістника» (книга 9 за 1913 рік) стаття є, мабуть, однією з найкращих та найбільше правдивих характеристик Івана Франка і його ролі та місця в історії нової української літератури. Тому треба про неї нагадати українським читачам, з яких не кожний має можливість познайтися з нею в бібліотеках.

Нарис належить перу молодого тоді західноукраїнського критика, справжнє прізвище якого Микола Осипович Федюшка (1889-1919), який передчасно помер від тифу у Вінниці під час визвольних змагань України. М. Євшан-Федюшка — автор збірника статтей «Під прапором мистецтва» (1910) — був прихильником і пропагатором новаторства та мистецьких шукань у літературі, рішучим противником вузького народництва. Тому тим більшої уваги заслуговує його оцінка Івана Франка, як письменника-мистця і людини-громадянина.

В офіційному радянському літературознавстві Миколу Євшана засуджують за «проповідування войовничого націоналізму, приниження творчости письменників-реалістів, революційної літератури».

У нашій публікації затримуємо по можливості мову оригіналу, при чому пороблені деякі правописні правки.

I

З двоякого становища мусимо оцінювати творчість Франка; з одного дива історичного, епохи, до якої він належав, і його власного, індивідуального. Не приложивши обох сих мір до тієї постаті — ми не зможемо її докладно розуміти й оцінити, або дамо неправильну її оцінку і зле її зрозуміємо. Річ у тім, що беручи діяльність Франка в найширшому значенні того слова, ми бачимо в ній властиво двох людей: Франка суспільного діяча і Франка поета, творця. Тут дві вихідні точки для його оцінки всієї сороклітньої праці.

Суспільною діяльністю Франка я не називаю тут спеціально його публіцистичну, освідомлюючу чи якунебудь агітаторську роботу. Я хочу сказати тільки те, що з того боку трактував всю працю свого життя сам Франко, намагаючись зробити її — все одно чи се була наукова праця, чи публіцистична, чи белетристика — до певної міри суспільною функцією, певною формою служіння громаді. Сей основний принцип своєї праці виловив якнайдокладніше сам Франко на свій 25-літній ювілей в 1898 році, коли він, відповідаючи на промови та привіти з усіх сторін України, сказав: «Двадцять п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завжди стояв на тім, що наш народний розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе в неї не самі тільки гранітні квадрати, але, як випаде, то і трус, і обломки, і додає до них цементу, так само і в тім, що я зробив за ті літа, може й знайдеться який твердий камінь, але певно буде найбільше того труску і цементу, котрим я заповнював люки і шпари. В кожному часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилини, і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни, ані щадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим; я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для вияснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будучих поколінь, але мені байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей».¹⁾

Слова глибоко правдиві. І маємо тут один з нечисленних прикладів великої самосвідомости творчої, великої карности, що так скажу. Сам Франко був весь час свідомий того, який ефект зробить його літературна праця, знав, до чого вона має служити і в чому має бути її сила. Знав те, чого не знав ніколи, наприклад, Гоголь, викликаючи враження інше, якби був хотів, чого не знає досі ще українська поезія (з малими виїмками), чого не знає взагалі творець, що пише в екстазі, в запалі творчим. І тому Франко дійсно відчував потреби хвилини, жив все «теперішнім» життям, знав його люки, все затикав їх, цементував те, що розсипалося, давав людям щоденний корм. Одним словом — творчість його виростала з життя і була для життя. Се становить її вартість, її цінність і капітал, се дає їй широту та інтенсивність.

Очевидно — не виключно. З того боку змальована творчість Франка не була б творчістю власне в дійснім того слова значенні. Творчість — се не лише праця, виконання своїх обов'язків, посвячення себе для загального добра, для двигнення народних мас, се також висвободження себе, своєї індивідуальности в тій праці, в тому служінні; отже, не латання життя, а забагачення його на одного чоловіка вищого духом, створення чогось не скороминаючого, призначеного для теперішньої лише хвилини, але і для будучих поколінь.

¹⁾ «Літературно-науковий вістник», том IV, 1898, стор. 129.

Той творчий елемент у Франка треба окремо виділити, побіч робітника суспільного треба поставити поета того, що творить.

Говорити про ті дві сторони психіки Франка і його діяльності — се значить говорити властиво про їх боротьбу. Франко весь час борювався сам з собою, суспільний робітник борювався з поетом, і тільки в тій боротьбі скристалізувалася його психіка. Се також треба згоризонтувати, щоб не попасти в гріх: догматичного трактування справи. Догматизм тільки стає причиною, що ми любимо поета лише за якусь одну, симпатичну нам сторону в його творчості, за його суспільні ідеали чи проповідь або за декілька лірик в стилі «modern». А цілий чоловік, цілий творець, його лабораторія духа — для нас закриті.

В цитованих вище словах Франко типічний суспільник. Один з тих, які можуть з'явитися тільки на нашому ґрунті і взагалі в момент національного розвою якоїсь нації, подібний до того, який ми переживаємо. Ми більше потребуємо народних робітників, ніж творців. І тому творці кажуть собі: будьмо робітниками, покиньмо горді замисли; так багато чорної роботи, а так мало рук до неї. І запрягають себе наші творці, тобто творчі одиниці в тачки, здавлюють свій розмах творчий, щоб тим вірніше і чесніше служити громаді. Франко в кілька літ по своїй промові знов ударив в ту саму струну в одній із своїх лірик:

Я поборов себе, з корінням вирвав з серця
усі ілюзії, всі грішні почуття,
надії, що колись вільніше ще дихнеться,
що доля ще й мені всміхнеться,
що блиснуть і мені ще радощі життя.
Я зрікся їх на все. У тачку життєву
запряжений, як наймит той похилий,
я мушу так її тягти, покіль живу
і добре чую се, ярма не розірву
і донесу його до темної могили...»

«Я зрікся мрій» — се типічна формула таких людей, як Франко, їх кожночасне рішення свого шляху життєвого і творчого. Але разом з тим — се вічна «нещирість» супроти себе творців, які намагаються бути лише робітниками «на народній ниві». «Я зрікся мрій», говорять; але забувають, що ота власне надвишка духових сил, яка дозволяє їм анґажуватися в суспільну працю — се й єсть мрія. І про Франка сказав навіть такий скучний чоловік, як Огоновський: «А вже ж, ніде правди діти, з природи він є ідеалістом і виявляє нахил до романтизму».²⁾ Бо хто живий може зректися

²⁾ О. Огоновський. Історія літератури, том III, 2, стор. 1072.

мрій, і хто, позбувшись мрій, був би здібний запрягти себе на ціле життя до тачки?

Зрештою, час приглянутися ближче, як формувався той талант.

II

Наперед Франко — Д ж е д ж а л и к, ембріон того Франка, якого ми привикли бачити.

Розглядаючи ту добу Франкової творчості хочеться вірити, що якби не спеціальні обставини життя, то хто знає, якою дорогою був би поішов його розвій. Обставини життєві найчастіше ломлять людей і характери, убивають у зародку ідеалізм молодої душі; але, з другого боку, є типи, що, тільки зіткнувшись з життям, «розчарувалися» в нім, здібні викресати вогонь свого духа. Катастрофи і невдачі життєві можуть бути пробним вогнем, усвідомленням шляху, і вони найчастіше дають характерам людським те, що називаємо дозрілістю.

Джеджаликом Франко прийшов до Львова, по закінченні гімназії і писав під тим псевдонімом кілька літ, від 1874 року починаючи. Се була праця без свідомости дальшої своєї цілі, без системи, тому так мало оригінальна і продуктивна у вищі вартості. Затим етнографічні, віршовані задачі шкільні, переклади з грецької, оповідання, лірики, вірошовані драми, поеми, писані гексаметром — отсе праці, якими займався Франко від четвертої класи гімназіяльної. Се була чиста «література», молодий автор далекий був від всяких доктрин, давав впливати на себе всяким авторам, і читав їх без розбору. Шекспір, Шіллер, Гете, Кльопшток, Красіцький, Ежен, Сі, Коцебу, Красінський, Словацький, Міцкевич, Ауербах, Дікенс, Гайне, Жан Поль, Віктор Гюго, Гомер, Тацит, а попри те все біжуча українська література і польська — отсе його тодішній світ. Те все зробило Франка начитаним, але орієнтації не давало, ані не вплинуло на вироблення літературного смаку. Взагалі Франко не був підготований, вийшовши з гімназії, до орієнтації в тому житті, в яке попав у Львові. «Я опинився раптом — говорить він сам — серед спорів язикових і національних, котрі були для мене досі майже зовсім чужі і незрозумілі, то й очевидно не міг у них знайти ладу і хитався довго то на сей, то той бік».³⁾

В результаті — тогочасна літературна продукція Джеджалика не виділялася нічим понад пересічний ступінь тодішнього літературного життя і смаку, і творча думка зовсім не шукала собі своєї дороги, а йшла з руслом, приноровлювалася неначе до обставин... Най-

³⁾ «В поті чола», Львів, 1890, передмова.

більший твір його з того часу, повість «Петрії й Довбущуки», друкована в «Друзі» 1875-76 рр., найкраще характеризує тодішнього Франка. Він являє собою вислів Франкового романтизму, але не того, який розбиває старі форми літературні і приносить новий зміст, але того, що свій світ бачить в таємничості, поплутаних пригодах, і екзотичній фабулі. Такий «романтизм» покутував тоді найбільше в польській літературі в Галичині і письменники такі, як Захарясевиц або Валери Лозінський здобували собі популярність публіки творами в роді «Zaklęty dwór» або «Zakopane skarby». Сам Франко признається до тих впливів, як і до повісти «Rinaldo Rinaldini, straszny bandyta włoski». А втім самі бачимо той вплив у «Петріях і Довбущуках»; автор своєю фантазією тут не сягає поза опришків; фантастичні і дикі гірські околиці, укриті скарби, страшна ненависть родів — стереотипні фабули тогочасної белетристики.

Починають однаке й тут бреніти злегка нові нотки; в третій частині своєї повісти Франко легко повертає на нову дорогу. Починають ворухитися його думка і громадське сумління. Петрій думає про широку громадську діяльність, жде часу, коли зможе ужити величезних Довбушевих скарбів на плянову національну працю, тим часом вкладає частину капіталу до банків, аби росли проценти. Тип жида Ісаака Бляйберга теж багато говорить: він знаходить відвагу бути не звичайною жидівською п'явкою, яка лише в суботу здібна до благородніших почувань, але людиною наскрізь чесною і безінтересовною — він має навіть силу опертися загалові жидівському на чолі з рабином, який його виклинає. Ще кілька літ — і Франко стане Бляйбергом у своїй суспільності.

З Джеджалика Франко стане Мироном.

III

Своїми листами до редакції «Друга» Драгоманов вніс роздор в тодішнє молоде покоління. Роздор закінчився тим, що після короткої ферментації кращі одиниці молоді рішилися вступити на новий шлях, вказаний Драгомановим. Франко разом з Павликом стали першими пропагаторами його ідей.

Ся переміна мала рішачий вплив перше всього на особисте життя Франка і його ближчих товаришів, вона рішила власне про його відносини до громадянства. Вигляди на якунебудь «кар'єру», яка б забезпечила матеріяльно, пропали, від коли факт зносин з Драгомановим став явним. Вистачить сконстантувати, що для тодішньої галицької суспільности Драгоманов був антихристом, і кожний, хто тримав з ним, був небезпечним для пануючого ладу. Не диво, що громадка його прихильників опинилася перед судом, влітку 1877 року арештовано Франка разом з редакцією «Друга» і після процесу за-

суджено невинно на 9 місяців тюрми. Саме перебування в тюрмі, серед звичайних злочинців та волоцюг, вплинуло на Франка фатально. Але в ще фатальнішому становищі опинився він разом з товаришами по виході з тюрми, коли галицьке громадянство почало виконувати свій засуд. Франка викинено з «Просвіти», заборонено йому приходити читати газети на «Бесіду», а хто хотів з ним говорити, робив се тайком, у секреті. «Вся руська суспільність з виїмком купки молоді — пише Франко⁴⁾ — уникала нас (то є Франка, Павлика, Анну Павлик, Остапа Терлецького), як зачумлених; ми опинилися на становищі банітів, викинутих із суспільности, і нервово роздрознення, відповідне до такого положення знаходило вираз у нашій журналі,⁵⁾ якого номер за номером конфіскувала прокуратурія...»

І тут властиво починається «Sturm und Drang-Periode» Франка, його романтизм. Станувши око в око з життям, він почав зазнавати одно розчарування за другим. Нужда матеріальна, товариські бойкоту, руйнуюча праця для шматка хліба, інтриги, процеси, тюрма — те все могло відразу зломити морально пересічного чоловіка. Франко тут усвідомив собі свій шлях і свою роллю. Пішов тим (шляхом) — не надумуючись довго.

Отсей переломовий момент у житті Франка важкий і вартий уваги тому, що рішає і про характер його творчости. Як у силу обставин його особисте життя було й мусіло бути неупорядковане, — така сама мусіла бути і його діяльність. Життя стануло перед очима молодого літератора в усій своїй страшній повазі, треба було йому з місця ставити чоло, не було часу готовитися до систематичної, організованої боротьби. І його діяльність мусіла бути скрізь доривочна, зачіпати цілу масу справ і питань біжучого життя суспільного, політичного, економічного та літературного. Він опинився неначе в хаосі, на все мусів реагувати, не можна було сконцентрувати своїх сил на чомусь одному. Тепер не можна було бути «літератором», треба було відповідати на ті питання, які ставило саме життя. І Франко починає укладати свою літературну програму, ставити собі цілі в літературній праці.

Переглянувши тодішні органи, в яких працював Франко, отже «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», відтак «Світ», можемо виробити собі досить докладне поняття про теорію і практику його літературної діяльності. Говорю про теорію, бо вся белетристика і поезія Франка була сильно залежна від теорії, від тих думок та поглядів, які він виробив собі серед нових обставин і під впливом нових ідей. Не треба додавати, що на вироблення тих поглядів, які почав ширити Франко під кінець 70-их і на початку 80-их років, вплинув у першій мірі Драгоманов. «З ваших листів до редакції

⁴⁾ «Записки наукового товариства ім. Шевченка», том 50, Львів, 1902, стор. 46.

⁵⁾ «Громадський друг», 1878.

„Друга” — пише Франко в своїй автобіографії⁶⁾ — я вичитав лиш тільки, що треба знайомитись з сучасними писателями, і кинувсь читати Золя, Флобера, Шпільгагена, так як перед тим уже з запалом читав Толстого, Тургенєва та Помяловського, далі Чернишевського, Герцена і т. д.» І вже під впливом тої нової літератури і нових сучасних письменників міняються літературні симпатії Франка, а далі й міняється характер його власних писань. Вже в 1876 році він виступив з оповіданням з народного життя — «Лесишина челядь», та з перекладом «Повені» Золя, друкує вірш «Наймит», в слідуючім році починає друкувати образки під заголовком «Борислав», «котрі мали повний succès de scandal галицької публіки», — як сам висказується, — ще рік пізніше оголошує відомий вірш «Каменярі» і задумує «в цілім циклі новель списати по змозі всі боки життя простого люду й інтелігенції: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. д.». Очевидно, в основі тих задумів Франка знайдемо теоретичні передпосилки, які він розвивав у цілім ряді критичних статей та рецензій, а які мали окравдати його становище в літературі.

Для схарактеризування того становища можна подати кілька цитат із статті Франка «Література, її завдання і найважніші гріхи»,⁷⁾ яка становить гостру полеміку з поглядами Івана Нечуя-Левицького, висловленими тоді в «Правді». Там Франко пише, між іншим: «Тисячні естетичні правила поставали і зчезали на протязі століть, для нас вони пропали і стали пустою фразою; головне діло — життя. Значить література і життя мусять стояти в якійсь тіснішій зв'язі. Се за всі віки виказують фізіологія і психологія, котрі кажуть, що кожний чоловік може робити, говорити, думати лише те, що наперед у формі вражень дійшло до його свідомости — і відтак ті елементи може викомбінувати, складати, ділити і переформовувати; але щось зовсім нового, зовсім відорваного від світу його вражень чоловік ніколи не міг і не може створити. Се був той мимовільний, не-свідомий реалізм, конечний у всіх літературах, конечний в кожній стрічці кожного писателя». Відповідно до того Франко ставить літературі цілі і завдання. Вона має давати не лише «образ життя, праці, бесіди, думок» даного часу, але також «повинна при всім своїм реалізмі в описуванні також аналізувати описувані факти, виказувати їх причини і їх конечні наслідки, їх повільний зріст і упадок». А яка ціль такої роботи? — питає сам Франко і відповідає: «Очевидячки така — вказуючи в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку, витворити з-поміж інтелігенції людей, готових служити всією силою для піддержання добрих, а усунення злих сторін життя, значить — зближувати інтелігенцію з народом і закривати її до служби його добру. Без тої куль-

⁶⁾ «В поті чола» — передне слово. Автобіографія писана у формі листа до Драгоманова.

⁷⁾ «Молот», 1878, стор. 200-215.

турної і поступової цілі, без тої научної підкладки і методи література стане пустою забавкою інтелігенції, нікому ні до чого непотрібною, нічийому добру не служачою, а пригідною хіба для розривки багачам по добрім обіді».

Думаю — ті уривки характеризують доволі яскраво та докладно погляди на літературу тодішнього Франка. Науковий реалізм і поступова тенденція, се *conditio sine qua* поп розвою літератури, іншої він не годен навіть уявити собі. Закони естетики — се старе сміття, котре спокійно догниває на смітнику історії і котре перегризають тільки деякі платні осли, літератори, що пишуть на лікті повісті та фейлетони до німецьких та французьких газет». Як бачимо — се живцем переняті доктрини російських реалістів школи Писарева, з одного боку, а, з другого, теорії, які вложив Золя у свої «експериментальний роман». Про літературу не прийато було говорити в тих колах, не покликаючись на психологію, фізіологію, медицину, патологію, педагогіку, суспільні ідеали і т. д. І Франко не тільки є гарячим пропагатором тих кличів, він старається їх застосувати практично в своїй белетристичній діяльності.

Найкращим висловом тієї теорії є думка Франка ще 1878 року — «в цілім циклі новель описати по змозі всі боки життя простого люду й інтелігенції». Двох думок, очевидно, про се бути не може, що, виконавши такий плян, Франко міг створити річ дійсно капітальну, щось, як Золя в своїй «Історії Ругон-Макартів». Але пляну того виконати йому не вдалося, і він встиг дати тільки поодинокі фрагменти, а не систематичну цілість. Очевидно — обставини тодішнього літературного життя, а відтак і обставини особистого життя автора не могли тому пособляти. Але й сам автор завинив немало чераз свій нахил розпочинати нараз багато праць і кидатися на всі можливі поля літературної і наукової праці. Все ж таки те, що Франко дав з того циклу — доробок літературний значний і міг би сам один запевнити йому видатне місце в історії літератури.

«В поті чола», образки з життя робучого люду, видані в 1890 році з переднім словом Драгоманова, — се частина того плану, власне доробок новелістичний Франка за весь той період. Всі вони — ті новелі — частки автобіографії автора, як він сам каже. «Майже всі вони показують дійсних людей, котрих я колись знав, дійсні факти, на котрі я дивився, або про котрі я чув від свідків, малюють краєвиди тих закутків нашого краю, котрі я, як то кажуть, перемеряв власними ногами».⁸⁾ Автор, як бачимо, кладе натиск передовсім на документальність, що так скажу, своїх новель. Отже на їх правдивість і на зміст, а не на літературний їх бік. І се з точки погляду того реалізму, скажім навіть натуралізму, який він викладав, зовсім правильно. Йому більше важливі ті пекучі питання, які тут порушені, ніж їхня літературність. Люди, які простягають до нас

⁸⁾ «В поті чола», передмова, стор. XVI.

руки з тих образків і просять про поміч — отсе центр тих новель. Франко вповні досягає тут того, чого хоче: будить заінтересування і співчуття до тих людей, що в поті чола працюють, відкриває голу правду життя, його рани, недомагання, невблаганність. Тенденція для автора дорога річ, як ми бачили, і він не забуває закликувати, вказувати дорогу; не так словами, як типами, картинами, самим освітленням матеріялу.

Ще більше свobodно виповiдається Франко в своїх оповiданнях з бориславського життя, з-помiж яких об'ємом та обробленням вирiзняється повiсть «Воа constrictor». Тамтi новелi робили пригноблююче враження, але не безнадiйне. Там ми могли пiдiйти до тих людей, втерти їм слюзу, допомогти. Тут Франко ударає вже у трагiчні струни. Бистрий розвiй фабричного життя разом з усіма злочинами, моральним упадком, низькими пристрастями, якi з собою він приносить, має тут якусь демонiчну силу, яка роздавляє все, що попадеться пiд руки. Тут вже окрема логiка життя, наші оцiнки тут не пiдходять. «Борислав смiється»... над усiєю фiлософiєю, над тими, що попадають в руки всяких п'явок-спекулянтiв i йдуть на дно, як i над самими експлуататорами людської сили, здоров'я i щастя. Особливо сильне враження робить «Воа constrictor». Помимо всього тут Франко виходить поза свою тенденцiю, зображуючи трагiчну постать Германа Гольдкремера, виявляє психологiчний таланти у високiм ступенi, i заходить в такі нетри душі людської, в яких вже не можна орієнтуватися за програмою самого автора.

Окремо стоїть історична повість Франка з 1882 року — «Захар Беркут», в якій маємо малюнок життя прикарпатської Русі з XIII стол. Повість написана так, що попри фавулу зачіпає ідеї, цікаві для сучасної людини. Малюючи організовану під проводом Захара боротьбу проти монголів і проти бояр, він не раз вкладає в уста героя палкі промови, які відносяться й до нас. Громадiвство — се був iдеал, в ім'я якого Захар так успішно боровся і якого не давав нікому порушити. І закінчуючи повість, Франко таки не втерпів, щоб не закликати вже просто від себе до читачів: «Чи не нашим дням судилося відновити його? Чи не ми се живемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тієї щасливої доби?»

IV

Як бачимо — Франко щиро додержується принципів реалізму, гуманної тенденції та демократизму в тих творах, які я досі розглянув. Той період творчості Франка — се другий період, і він закінчується з початком 90-их років. Разом з тим можна сказати, що коло того часу закінчується період кристалізації Франка як і індивідуальності творчої. Бо — як би не дивитись на всю творчість

Франка до того часу, треба визнати, що чистих, яскраво індивідуальних тонів вона не мала, хоч в українську літературу в Галичині внесла новий і свіжий струмінь. Як індивідуальність творча, Франко не розвинувся ще вповні, не станув на свій ґрунт. Прийшло се тільки з дальшими роками і з дальшою еволюцією Франка, коли він перестав бути і Джеджаликом і Мироном, а став таки Франком.

Еволюція се досить цікава і ми її можемо прослідити найкраще на ліриці Франка. Я назвав би: крахом натуралістичної доктрини.

З початком 90-их років почав падати натуралізм, як доктрина, і взагалі, сумарично, і в окремих випадках, тобто в поодиноких його слугителів між письменниками. І еволюцію, про яку я хочу говорити у Франка, можна б прослідити в цілому ряді тогочасних авторів.

Вихідна точка того наукового реалізму, який так догматично прийняв під кінець 70-их років Франко, була, як знаємо: студії життя у всіх його проявах, вівісекція суспільного організму, виявлення всієї його машинерії. Задача дуже принадна і озброений в здобутки природничих наук Золя створив колосальну епопею сучасного життя. Але зробити се міг тільки Золя, після нього ніхто не міг сього зробити в усій європейській літературі, хоч багато авторів спокусилося на се. Нові часи, видно, не давали вже таких кріпких нервів, як мав Золя, і на його очах й натуралізм став в'янути, ставати лірикою. Лірика спочатку ховалася, була укрита під позірним спокоєм, але коли нарешті вибухла — панування натуралізму минулося. Не можна було заховати епічний спокій, описуючи життя, автор починає здригтися на вид того, що мав описувати. І метода наукова провалилася. Соціяльна совість стала головним мотором реалістичного малюнку, автор писав, аби висвободити себе з того тягару, яким лежала на його душі та совість; і так сердечні почування, «лірика» взяли верх — і ученики Золя стали «імпресіоністами». Там автор був тільки режисером величезної драми життєвої, — а тут він непомітно сам стає автором, приймає участь у драмі, терпить, мучиться, шукає сам для себе виходу. Розглядаючи справу з становища самого автора, бачимо тут для нього критичний момент, який рішає про дальшу його діяльність. Перейшовши ту кризу, він висвободжується; він вже не буде так безоглядно проповідувати, думки свої не буде висказувати в такій різкій і аподиктичній формі, на всіх його літературних творах буде видно життєвий досвід, ту вищу життєву мудрість, яка не судить, а старатється розуміти...

Сю схему ілюструє нам досить виразно творчість І. Франка в той переломовий час. Виходячи від трактування своєї літературної праці, як суспільної функції, він з початком 90-их років підходить щораз ближче до того критичного моменту, поки не став звільня переходити на нову позицію, протилежну до певної міри тамтій. Інакше

й не могло бути з чоловіком, який весь кинувся у вир громадського життя, досвідчив його, що так скажу, на своїй власній шкірі. Рівновага затрачувалася щораз більше, з-поза програмової твердості Франка суспільника, що написав «Каменярів», почав виглядати чоловік приватний, мучений і битий тим життям. Бачимо вже кидання на всі боки, стогони, нарікання, — образ Франка набирає щораз більше індивідуальних прикмет.

Поставити межу того переламу трудно, а втім і не потрібно. Давній Франко зрештою ніколи не вмер, ніколи майже не перестав твердити тих самих думок і поглядів, суспільна праця була йому все найвищим змаганням і задачею. Але попри се, з'являється ще й другий Франко, новий, який становить коректив до тамтого, загладжує всі занадто різкі тони. Як я сказав, розвій лірики Франка показує найкраще, як розвивався творчий організм Франка, як непомітно він ставав іншим, тобто збільшував свій творчий терен. Яка велика різниця між першим і другим виданням збірки «З вершин і низин»! У першому виданні — бачимо Франка доктринера, автора гімнів, закликів, програмових тирад; у другому — внутрішній зміст душі поета видобувається щораз більше наверх, стає побіч. Там пісня його майже не виходила поза коло суспільних справ і ними майже жила; тут Франко здобувається на тони свої, особисті, відважується говорити про свою драму. І тут тільки можна говорити про Франка, як про індивідуальність творчу.

Я далекий очевидно від того, щоб перекреслювати поетичну діяльність Франка до того часу. Її не можна перекреслити вже хоч би тому, що серед цілого ряду віршоробів тодішніх і їх вимушених римів, Франко один дав щось серйозніше, що мусить бути записане в історії літератури як відродження поетичної думки. Я хочу тільки сказати, що Франкова поезія майже до половини 90-тих років не виявила ще того, до чого він був здібний як поет, була тільки неначе підготовленням. Як у своїх новелістичних та повістарських спробах він старався бути нарівні з духом тодішньої європейської літератури, так і в поезії. Тут він ніколи не переставав бути в контакті з представниками поезії сучасної Європи, і його численні переклади та сміливі пляни стверджують се найкраще. Але на весь той доробок поетичний треба дивитися як на «суспільну службу», бодай як на одну з її форм. Се, звичайно, не осуджує її, коли вона тільки може витримати критику, але се робить її вузькою, дає їй спеціальні цілі і чинить близькою тільки для спеціально дібраної громади читачів. Така поема, як «Панські жарти», зображення останніх днів панщини в Галичині, мусіла принести Франкові великий успіх, і досі се улюблена поема серед загалу сільської інтелігенції, — але її не вистачало для того, щоб ім'я Франка як поета зберегти на довший час, серед дальших поколінь. Тільки після ліричної драми «Зів'яле листя» Франко забезпечує собі місце тривке в історії української поезії.

Для духової і творчої еволюції Франка «Зів'яле листя» досить цікавий документ. Фрагменти «Зів'ялого листя» були поміщені вже в другому виданні збірки «З вершин і низин» на кілька літ перед виходом окремою книжечкою. Цікава в тім окремім виданні передмова, яка пояснює, що «Зів'яле листя» — се уривки, полишені якимсь самовбивником, а автором тільки видані і приладжені до друку. Автор подає навіть коротку історію того самовбивника — і кінчить передмову словами: *Sei ein Mann und folge mir nicht nach!* Як зручно маскує себе автор! Я хотів сказати: як незручно! Подавати до рук публіки «ліричну драму», збірку лірик, яких Галичина ще перед Франком не бачила, — і боятися за ті лірики, застерігатися в передмові! Се не проста неконсеквенція, коли сам автор кваліфікує свої вірші, як «отрую», і, видаючи їх не солідаризується сам з ними! Се признака тої боротьби, яку мусів зводити сам з собою Франко, поки рішився видати такі вірші. Се ж — як висказався проф. Колесса в 1898 році — одинокий нетенденційний твір Франка, твір, в якому зображені муки зрадженої любови! Тому збірку «Зів'яле листя» мусимо вважати за факт революційний просто в розвою творчости Франка, і не диво, що сам він не знав, як віднести до власного твору.

Ота боротьба з самим собою, страх виявити свої почування, свою внутрішню лірику і внутрішнє життя — вона тягнеться й далі. Вона й спроваджує розклад в творчості Франка, дисгармонію між чоловіком суспільним і приватними, що так скажу, почуваннями автора. Але сей розлад внутрішній впливає, як звичайно, благодатно на його творчість. Він вступає тепер на свою власну дорогу в поезії, здобувається на щирі, глибокі, видобуті з душі тони. В тій боротьбі його поетичний талант остаточно кристалізується, виявляється у формі більше безпосердній, ніж досі. Попри соціальні мотиви він не боїться висловлювати в поезії самого себе і йде в тім напрямі щораз далі. Одним словом, його творчий талант остаточно дозріває, і звідси можна починати третю добу в розвоі творчости Франка.

(Закінчення в наступному числі)

З приводу 110-річчя з дня народження та 50-річчя з дня смерти Івана Франка у «Суспільно-політичній бібліотеці» (ч. 17) видавництва ПРОЛОГ вийшов з друку збірник матеріалів п. н.

ІВАН ФРАНКО

ПРО СОЦІЯЛІЗМ І МАРКСИЗМ

(Рецензії і статті — 1897-1906)

Упорядкування, вступна стаття і довідки Богдана Кравцева.

Книжка має 260 стор. Ціна — 2,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до вид-в «Пролог» і «Сучасність».

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

с. ІВАН ГРИНЬОХ: СОБОР, ЯКИЙ ДЛЯ НАС НЕ ВІДБУВСЯ

Уважливий хроніст записав під датою 8 грудня Року Божого 1965 таку подію: урочисте закриття Вселенського Собору Ватиканського II.

Поверх три роки тривало соборове діяння, — повне труду, шукань і змагань безпосередніх учасників Собору: отців, богословів і вчених знавців; супроводжене або надіями та тривогами віруючих, або скепсисом і гнівливістю недовірливих та байдужих. І ніде правди діти, Вселенський Собор, що його надхнув і відкрив 11 жовтня 1962 блаженний папа-предтеча Йоан XXIII, а допровадив до кінця й урочисто заклав папа-наступник Павло VI, — цей Собор був і залишиться подією «кат ексохін» нашого століття. Неначе в мікrokосмосі згущувався в Соборі весь християнський світ, а з оточуючого макrokосмосу стежили за його бігом допитливі проміння — мислі багатьох мільйонів людей. Звичайно перед людською допитливістю сховалося багато дечого, що діялося на Соборі, бо ж його найважливіші наради, що й зрозуміле, відбувалися при закритих дверях. Відкрито, на очах всього світу, й зворушливо відбулося закінчення Собору — на площі перед собором св. Петра, під відкритим небом, при наявності багатотисячних мас народу, які мали нагоду власними очима дивитися на останній акт соборової драми і власними ушима слухати її фінал. Мільйонам інших людей поспішила з поміччю і прислугою новітня техніка: телевізійні камери продовжили людський зір, а радіохвилі поширили людський слух.

Важко вгадати, яку відповідь дали б тисячі учасників і глядачів цього останнього урочистого акту, якби їх запитали, що саме з нього зробило на них найглибше та найсильніше враження. Таких статистичних дослідів, дуже модерних у наш час, мабуть, ніхто не проводив. А все ж було б цікаво. Не для збагачення чи звеличення соборових діянь, а для пізнання людської думки, «щоб відкрилися — як говориться в Священнописанні — думки багатьох». Ходили тільки чутки, що одні з акторів соборової драми, зокрема господарі, на правду дякували Господу Богу, що драма добігла до кінця і що гості роз'їдуться у далекі світи. Тоді, мовляв, і господарям можна буде легше та вільніше господарювати. Інші ж, гості, очікували з нетерпінням і з готовими подорожніми квитками, коли вже пролунає благородна пісня «Тебе, Бога хвалимо...» Тих із них, що трудилися, очікували нові труди серед своїх стад у зустрічі з життєйськими буднями, що завжди сповнені турбот за буття Церкви і життя Божого люду. А якщо були й такі, які не надто трудилися, (бо й таке буває), то для

них також пособорові будні являлися по старому — безпроблемно та безтурботно, тільки у празникових шатах.

Але повернімося до останнього соборового акту — до останньої сцени закриття Собору. Імпонуючим у ньому були не празникові ризи його достойних головних акторів і сотень німих статистів, ані гра в соняшному світлі його різноманітних, траурних чи радісних, кольорів. Ними захоплювалися хіба досхочу закохані в барвах «малі потомки великих предків» — сучасні римляни, і всюдиприсутні новітні мисливці, озброєні в завжди готові до пострілу фотокамери. Для вдумливих глядачів потрясаючою до глибини душі була символіка кількох картин. До Пастиря пастирів наближалися гуртки людей — вчені, мудреці, мистці, робітники, жінки, молодь, німічні й убогі — все людство в мініатурі у своїй різновидності. З гучномовців гримів і нісся в простори голос про їхнє післанництво. І мимохіть оживала в уяві картина з-перед двох тисяч років. Картина, що її малювало життя: на безлюдному місці, в підніжжі Єлеонської гори зібрався невеличкий гурт рибалок, жінок і спраглих істини, щоб попрощатися з своїм Божим Учителем; і виразно чути було голос: «Йдіть і навчайте всі народи... І будете мені свідками в Єрусалимі, в усій Юдеї і Самарії, і аж до останніх країв землі...»

З-поміж усіх гуртків, на фоні пишних кольорів та зовнішнього блиску, таки найбільш імпресивним був гурток німічних, калік і вбогих. Це — також частина людства. І проблема для всього людства. Стояв цей гурт перед Пастирем пастирів — він же «понтіфекс максімум» для римлян і «слуга слуг» щодо посланництва і на документах, — стояв як пригадка для світу й Церкви, що найбільш людськими і християнськими — це любов і милосердя. Пригадував же ще так недавно папа-предтеча Йоан, що Церква — це милосердна мати.

З німічними і вбогими привели до Пастиря пастирів вівчарку. І так станув німий пастушок (по-італійськи вівчарка — пастушок) перед Пастирем; пастушок навіть удостоївся особливого відзначення: його шию обв'язали барвистою стрічкою. Заклопотано почувала себе вівчарка; вона — немова, тому не промовила мовою до володіючих людей. Мови її не навчили, а навчили служити — бути співтоваришем долі сліпих калік, охороняти і водити їх у темному світі, подавати їм крихітку тії радости, якої люди не вміють, не хочуть, а чи забули давати ближнім у біді та нужді. Її й сюди привели на велику урочистість не так, щоб ушанувати німе та віддане служіння, як радше для розвеселення, для маленької сензації... Відома ж ота римська, але не тільки римська, погоня за «цірцензес». Для більшості людських істот вівчарка мала стати веселим інтермеццо без глибшого змісту в останньому акті соборової драми.

Мені жаль було вівчарки. Було прикро, що вивели її в цей, її наскрізь чужий, світ. Може й тому моя увага зосередилася якраз на ній. І раптово з моїх очей і з моєї мислі зникло все — і барвисті шати, і головні актори та статисти, і розбурхана юрба народу. За-

лишилася самісінька вівчарка — німе Боже сотворіння. І хоч вівчарка — немова, вона заговорила: не мовами старовинного світу — грецькою, римською чи єврейською, ані мовами модерного світу — мовою дипломатів, купців, літераторів і базарів. Вона заговорила мовою мільйонів мовчазних у цьому модерному світі, які говорять не устами, а всім своїм еством і всім своїм життям. Про них, мовчазних, колись сказав Добрий Пастир: «... Блаженні плачучі... Блаженні лагідні... Блаженні голодні і спрагли справедливости... Блаженні милостиві... Блаженні миротворці... Блаженні переслідувані за правду... Блаженні, коли зневажатимуть вас, і гонитимуть вас, і брехливо злословитимуть про вас...» І так неочікувано, вівчарка виросла в моїй уяві до небуvaloї постаті. У цьому останньому соборовому акті вона стала уособленням і представницею мільйонів плачучих, голодних і спраглих справедливости, переслідуваних за правду, гонених, мовчазних, терплячих і вмираючих Христа ради й істини ради. Мовчазну мову отих мільйонів поступово заглушено. Зрозуміло, що говірливі мовчазних не люблять, ситі голодних не розуміють, здорові терплячим та вмираючим що найбільше тихцем і потаємному співчувають, вільні від гонених та переслідуваних відвертаються і їх не знають. Живі живе гадають, а померлих хібащо поховують...

Тому, мабуть, голосу тих мільйонів мовчазних, уособленням яких була вівчарка, не почули чи не хотіли почути говірливі так у широкому світі, як і в глухих стінах собору св. Петра. Не диво, у храмі немає місця для німого сотворіння — вівчарки. Вівчарки до храму не пускають, а якби вона там і з'явилася, треба б її звідти гнати, щоб була не заколотила спокою. Місце вівчарки на полі — там, де треба служити людині-панові. Її призначення — німою бути і німою смерти. І ніхто її не пом'яне.

Заглушили голос вівчарки ще й тому, що прилетіли наглядачі і засіли в храмі, як гості. А гостям раді, і право гостинності суворе навіть, якщо гості суворі, і показується, що вони приходять не тому, щоб засісти до справжньої трапези любови, а щоб спотворити її. Не важко було наглядачам-гостям виганяти вівчарку і задушити її голос, бо й серед господарів знайшли вони старозавітніх книжників, які разом з ними кричали: «Народ ворохобить вівчарка. Повинна чим скоріше вмерти...»

Бідна вівчарка... Їй належать мій подив і моя любов. Бо вівчарка — це уособлення тієї частини Вселенської Христової Церкви, якій було приречено на Соборі мовчати.

Вівчарка — це також моя Церква-Мати.

Бідна вівчарка тому, що опинилася в чужому та глухому світі. А ще бідніша вона ось чому: ті, яких вона вивела в люди і які на її плечах засіли на «горних сідалищах», відрікались і відреклись її; відрікаються й посьогодні. Це вже не уявні, а дійсні образи. Бо знайшлися такі серед тієї Церкви, уособленням яких є вівчарка, мило-

сердні та спрагли істини пастирі, які заговорили від імени вівчарки. А що їх глушили говоруни й гучномовці, вони записали своє слово до глухого світу і письмена подали грамотним видющим у надії, що, коли вони вже чути не хочуть, то принаймні прочитають. Налякались інші, що мовчазна вівчарка заговорила. Перелякались її голосу і бігцем поспішили до могутніх, до менше могутніх, а навіть до підніжків могутніх, щоб покірливо заявити їм: «Не знаю вівчарки... Її голос не мій...» Тремтів благальний голос, тряслися трепетливі коліна, гнулись і так уже розм'якли хребти. Милости просили.

Діялося це на першій соборовій сесії Року Божого 1962. І так зарисувалася соборова й післясоборова дійсність нашої Церкви, точніше — нашої Церкви поза рідними землями на чужині, в розсіянні. Хотілося б цю Церкву назвати Церквою-дочкою, бо породила її Церква-мати, Христова Церква Руси-України. Так виглядає по метриці народження. На ділі ж наша Церква на чужині добрела до такого стану, що перетворилась у Церкву-чужаницю у стосунку до своєї Матері. Хоч як боляче таке сказати, а сказати треба, щоб не жити уявною дійсністю і не обманювати себе та інших. І краще сказати правду раніше, ніж тоді, коли вже не буде рятунку, — бо всі знаки на небі показують (хіба що Господь змилюється і вразумить, і просвітить в останній момент), що наближається навіть не повільною ходою час, коли похоронні лікування душителів нашої Церкви-матері завершаться шарханням лопат і скроплюванням крокодилячих сліз над уже відкритим гробом нашої Церкви на чужині.

Не потрібно ставити питання про вину і відповідальність. Це правда, що згідно з встановленням Христом, основоположником Церкви, і згідно зі священним переданням, що й потверджує остання соборова конституція «Про Церкву», що Церква — це всі: і ієрархія, і духовенство, і миряни. Тому її відповідальність за долю Церкви лежить на плечах усіх. На практиці було, і по Соборі залишилося так, що основну, а то й виключну (принаймні в нашій Церкві) відповідальність несуть такі церковні ієрархи; вони навіть бажають, щоб усе було постарому.

Та ж не відомі в нас факти, щоб десь творилися в єпархіях та єпархіях такі органи, як «ради мирян», що згідно з соборовими декретами мали б служити і думкою, і порадою, і трудом; що несли б також співвідповідальність за життя і майбутнє нашої Церкви на чужині. Коли вже існує такий стан у нашій Церкві, треба хіба схилити голову перед особистою відвагою окремих наших ієрархів на чужині, які самі хочуть відповідати за життя або нежиття свого стада. Але схилиючи голови перед відвагою, нехай вільно буде нам також боронитися перед ненадійною смертю, бо український Божий люд не сміє вмерти.

Отже проблема буття чи небуття нашої Церкви на чужині лежить насамперед у руках її ієрархії. Зрештою, подібно було й на історичному шляху Церкви-матері. Вистачить згадати часи Флорентійського

чи Берестейського Соборів. Ієрархія вирішувала, куди йти. І коли шляхи розходились у темне невідоме, на чужі подвір'я, а чи й в руїну, то причина була в тому, що насамперед розійшлися шляхи ієрархів.

Єдиний світлий виняток становить хіба історія новіших часів. У післявоєнні 1945-1947 роки вся ієрархія старої Київсько-Галицької Митрополії з Закарпаттям, що його поступово насильно відчужували від Церкви-матері, пішла єдиним шляхом — шляхом ісповідництва та мучеництва. Це був рятунок Церкви. Це запевнило їй життя, нехай і в неволі. Вона витримала навіть такий удар, який у дивовижній гармонійній дружбі на спілку завдавали їй реакційна Московська патріархія і «прогресивний» НКВД, зорганізувавши кумедне зборище нечистивих у березні 1946 у Львові.

Ми, на чужині суцці, два десятки років з подивом дивилися на нашу Церкву-матір. Нас закликали до молитов за неї, нам ставили її як зразок витривалості, ісповідництва, однодушія. Ми урочисто відзначали її трагічні річниці. Ми, а попереду нас наші ієрархи, молилися, раділи, сумували, а навіть гордилися, що ми діти цієї Церкви-Матері-Ісповідниці. Задивившись у «нашу Церкву в катакомбах», ми забули стежити за тим, що діється у дочці тієї Церкви на чужині. Ми бачили ту дочку, дітьми якої ми стали по-волі чи по-неволі, тільки з-зовні, ми не старалися проникнути в її душу, ні в мислі та душі її ієрархів-пастирів (це ж бо дуже складна для нас проблема). Ми раділи, що на чужині постають нові церковні одиниці, що впорядковується ієрархічне і структуральне життя нашої Церкви. Ми тішились як діти, коли голови синів українського роду увінчовано мітрами і достоїнствами. Ми й не спостерегли, як душу нашої Церкви на чужині почав точити старий, таки наш рідний, червяк, який роз'їдає її зсередини колись, роз'їдає й сьогодні. Розкладає, баламутить, прищипує увагу, засліплює, роз'єднує, сушить і деретворює, а то й спотворює, — словом, викликає процеси, які мислимо хібащо в хемічних лабораторіях. Ті процеси, у наслідок яких Церква-дочка стається Церквою-чужаницею, живо унаглядно коротка історія єпископських конференцій, тобто Синоду єпископів, які назовні маніфестують одність мислі, духа й життя Помісної Церкви і які також визначають шляхи, якими ця Помісна Церква має йти, щоб не розгубитись і не затратити своєї власної підметности у Вселенській Христовій Церкві.

Єпископські конференції чи синоди — це щось неначе видимі знаки невидимої духової органічної єдності цілої Помісної Церкви. Перша така конференція, що залишилася ще в пам'яті живущих, відбулась у Львові в 1927 році; її скликав блаженнішою пам'яті Слуга Божий Андрей, який головував над нею як глава Помісної Церкви й Галицький Митрополит. У конференції взяли участь, крім галицьких владик, владика Закарпаття — Ужгородський і Пряшівський, а з-за океану — Філадельфійський, Вінніпегський і Пітсбургський, з Югославії — Крижевацький. Не слід забувати, що в деяких єпархіях, зок-

рема у владцтвах ужгородському, пряшівському, а за океаном у пітсбургському, існували в той час під впливом нашого важкого минулого та в наслідок несприятливих політичних умов сильні відосередні течії в стосунку до церковного галицького митрополичого осередку. А все ж на заклик глави Помісної Церкви, Галицького Митрополита, всі владыки прибули на Єпископський синод. Почуття зв'язаности Церков-дочок з Церквою-матір'ю ще не вмерло; воно було ще живе в душі і сумлінні тодішніх владык. Прибув навіть владыка невеликого греко-католицького стада в Болгарії; він, хоч по національності болгарин і син старшої Церкви, ніж наша, бачив у Галицькій Митрополії свою Церкву-матір. Цей деталь особливо багатомовний для наших часів, коли свої відрікаються Матері своєї. Ради чого?

Не входитимемо в питання, що було темою нарад тієї Єпископської конференції. Її протоколи ще зберігаються в недоступних духових, обрядової і літургічної самотності нашої Помісної Церкви; іншими словами, про збереження душі Церкви перед небезпеками та загрозами спотворення її. Якщо прийняти, що тоді не знайдено спільної мови в наслідок браку одномислія та однушії між самими владыками, то це тільки доказ, як уже тоді, сорок років тому, відбувся процес відчуження від наших старовинних християнських традицій — «преданій отцов».

Два роки пізніше, восени 1929 року, ще раз зібралася Конференція владык нашої Церкви під головуванням Галицького Митрополита, Слуги Божого Андрея. Знову з'явилися, як і попередньо, всі владыки. Якщо десь існують протоколи цієї конференції, то майбутньому українському історикові напевно краятиметься серце з болю, коли читатиме їх. Про неукраїнських істориків, відомих «експертів» від проблем християнського Сходу, не говоримо — вони будуть посміхатися і в душі радіти. Найважливішим питанням, яке стояло на порядку нарад цього Римського синоду владык нашої церкви, була (щоб говорити мовою недавнього Вселенського Собору) обрядово-літургічна реформа, а в зв'язку з цим нове видання літургічних книг. Конкретно йшлося про те, щоб загальмувати поступове лагінщення нашої Церкви, яке довело до обрядового гібридизму. Йшлося про опам'ятання на душу самої Церкви і тим самим про збереження власного духового обличчя. Всі старання, переконування та прохання Галицького Митрополита і декого з владык не знайшли ні зрозуміння, ні послуху в інших. І сталося те, що має далекосяжні наслідки для нашої Церкви: справу обрядового і літургічного впорядкування життя нашої Помісної Церкви віддано до вирішення римській Апостольській столиці. Цей крок Єпископської конференції був нічим іншим, як зреченням віковичного права, яке прислужувало Київсько-Галицьким Митрополитам, як Первоіерархам української Помісної Церкви, до речі, права, яке разом з іншими було гарантоване Апостольською столицею і договорами Берестейської унії, і наново потверджене пап-

ською булою про відновлення Галицької митрополії на початку 19 століття — 1807 року.

Апостольська столиця створила окрему комісію і в результаті її десятирічної праці наша Помісна Церква отримала, з 1940 року почавши, найважливіші книги для літургійного вжитку — Службеник, Євангелію, Апостол, Требник, Часослов — разом з обрядовими приписами служення Літургії. Всі ці книги появилися «за благословенням Св. Римського Престола». Це перший раз в історії української Помісної Церкви, що наскрізь внутрішнє питання нашої Церкви, а саме проблему обрядово-літургійну, вирішував сторонній чинник. Вирішували її у більшості латиняни, бо такий був склад комісії. Справа не в тому, як по суті рішила комісія, а в самому факті відмови від свого права через внутрішнє роз'єднання в нашому Єпископаті.

Наша Помісна Церква, репрезентована збором своїх владик, замість захищати свою підметність і боронити свої права, далі йшла шляхом резигнації та капітуляції. Справи, про які колись рішали помісні синоди нашої Церкви, і права, які прислуговували Київсько-Галицьким митрополитам, раптово опинялись у руках однієї з численних комісій Апостольської Столиці. Можна сперечатися про легітимність чи нелегітимність такої поведінки. Для дальшого буття нашої Помісної Церкви в боротьбі за її самобутність залишається важка спадщина, бо, раз відмовившись від свого права, не легко відвоювати його наново; а ті, на чию користь відмовляються, не з легким серцем спішаються повернути це право його давньому власникові, якщо до того врахувати ще віками плекані централістичні практики різних дикастерій Римської курії.

Для паралелі і для цілісного образу теперішнього становища Помісної Церкви Руси-України — колиски християнства на європейському Сході — варто згадати, що подібним шляхом котилась і доля православної Київської митрополії. З титулу своєї давности і першости вона навіть за петербурзького Священного синоду у системі т. зв. синодального правління займала ще своєрідне окреме місце, і за благословенням Київських митрополитів появлялися літургійні книги аж до вибуху першої світової війни. У Києві існувала на рівні Петербурзької та Московської академій найвища церковна школа — Богословська академія. В лоні всеобіймаючої імперіальної Московської патріархії стара Київська митрополія зійшла тепер до периферійної провінції — патріаршої екзархії Московського патріарха, а Київського ієрарха позбавлено титулу митрополита: з митрополічних прав йому не залишилося дослівно нічого, їх узурпував собі в цілому теперішній Московський патріарх Алексей. Закрито також Богословську Академію. Зрештою узурпувати і закрити не було важко, коли сумної пам'яті Екзарх України з ласки Москви смиренно заявляв: «Не потрібно нам теології чи філософії. Нехай кожний спасається, як уміє...»

А тим часом одна Москва (та з хрестом) «собирає» і зараз же наголо розбирає Помісну Церкву Руси-України, так само, як друга Москва,

(та з червоною зіркою) також «собирає» і наголо розбирає українські землі. «Собрала» і наголо розібрала вона й ту частину нашої Помісної Церкви — Галицьку митрополію, яка була в єдності з римським Апостольським Престолом. У становищі «обідраної сиротини» опинилася наша Церква-мати там, де її досягла довгорука Москва; але її довгорукість кінчається там, де починається вільний світ. У тому вільному світі існує Церква-дочка, і здавалося, що вона має всі шанси, і не тільки шанси, але священний обов'язок стати охоронницею та захисницею прав і справжнього самобутнього життя нашої Помісної Церкви.

Шанси справді були великі. Апостольська столиця, доцінюючи ісповідництво та мучеництво нашої Помісної Церкви, особливо її владик, розбудувала ієрархічну структуру нашої Церкви на чужині і забезпечила нашим вірним пастирську опіку, іменувавши і назначивши владик в усіх країнах поселення українських вірних. Постали нові митрополії, єпархії та екзархії, і нові ієрархи піднялися на свої престоли тільки завдяки непохитності у вірі і мучеництву Помісної Церкви на нашій рідній землі. Не американська, англійська, бразилійська чи якась інша Церква їх народили, а наша рідна Церква-мати — українська Помісна Церква. Коли це забувається, тим більше треба це нагадати.

Були також для цього сприятливі зовнішні умови, щоб наша Церква на чужині нарешті віднайшла себе у великій родині Вселенської Христової Церкви. Бо й латинський християнський світ ступив на шлях обнови своєї душі і своєї ієрархічної побудови. Він шукав за зразками в прадавніх Помісних Церквах християнського Сходу. Надхнений східними Помісними Церквами латинський західний християнський світ побачив можливість віднови свого внутрішнього життя у Літургії, а можливість вільного росту та розвитку Церкви серед окремих народів і в окремих країнах — у застосуванні в управлінні Церквою «синодального» принципу управління шляхом перетворення не так давно посталих національних єпископських конференцій на колегіальні органи, які по своїй суті і щодо своїх прав мали б відповідати існуючим у східних Помісних Церквах синодам єпископів.

Ці прагнення знайшли свою відбитку в нарадах і документах Вселенського Собору; згадати б тільки декрети про реформу латинської Літургії і постанови про Колегію або Синод єпископів усїєї Вселенської Церкви. Треба підкреслити, що й дотеперішні національні Єпископські конференції починають відігравати щораз більшу роллю і перетворюються на органи, які правлять і які вирішують життєві питання своїх національних Церков. Так зване соборове начало в управлінні Церквою, перейняте від християнського Сходу, зриває з доведеним до перфекції ідолом дотеперішнього функціонерського куріального централізму та уніформізму, а саме поняття помісних церков у великій родині Вселенської Христової Церкви здобуває собі право громадянства.

Очевидно, ці всі перетворення не відбуваються і не довершуються

несподівано. Вони вимагають багато терпеливості і послідовної дії всього Божого люду — ієрархії, духовенства і мирян в усіх помісних церквах Вселенської Церкви. Це тим більше потрібно, бо є ще сили, які гальмують, а то й задумують обернути на нівець усі живі творчі процеси в лоні самої Церкви. Рим, 2700-річчя народин якого якраз святочно відзначають римляни, також не виріс одного дня. Йдеться ж про саме ясне скерування до мети і бажання «подвигом добрим подвизатися», щоб досягти задуману мету. Вислів цим прагненням дав Архієпископ Мюнхену і Голова німецької Єпископської конференції, коли у своїй проповіді під час св. Літургії у візантійсько-українському обряді в січні 1967 (з нагоди тижня молитов за єдність християн) поставив саме східню Літургію і єпископські синоди в управлінні Помісними Церквами, як вартості, гідні наслідування. З його слів вичувалося, що в нього не було найменшого сумніву, що такий Синод існує і діє в нашій Церкві. Якже прикро, конфронтуючи дійсність, признатися, що в нашій Церкві на чужині не тільки немає Єпископського синоду, але немає навіть Єпископської конференції, яка очолювала б нашу Помісну Церкву. Не існує також справжня Помісна Церква візантійсько-українського обряду. Існують тільки розкинені по світу дрібні владичтва на подобу середньовічних удільних князівств.

Часто — і треба дякувати Господу Богу, що є ще винятки — на чолі цих владичств стоять наставники, в яких вірні бачать не своїх пастирів, а чужих своєму стадові наказодавців. Вони, в душі своїй чужі духові нашої Церкви, заправляють довіреним їм стадом по своїй вподобі, а саму Церкву-дочку перетворюють у Церкву-чужаницю. Якраз це духове відчуження є причиною, що єдність нашої Церкви в розсіянні розбита, хоч існують, принаймні номінально, численні її ієрархи. Навіть якщо ці ієрархи ще зійдуться разом, як це мало місце в 1959 році в Римі і цей збір назвуть конференцією, такий збір уже не являє собою видимого знаку єдності Помісної Церкви, а тільки симуляцію чогось, що перестало існувати.

Видимим знаком декомпозиції нашої Церкви були незацікавленість і демонстративна відсутність в усіх післявоєнних зборах єпископів нашого обряду владики Пітсбургської єпархії, який порушив традиції свого передвоєнного попередника, покійного єпископа Талача, зрівнявши вже й так тонкі нитки духово-обрядової єдності з Галицькою Митрополією, і припечатав відколення свого церковного стада від матірнього стада. Відчувши в собі дану з чужої ласки владу фєвдала, він забрав з собою покірні овечки і сів разом з ними у човник, шукаючи притулку в чужих, латино-американських пристанях. Кажуть, що кілька місяців тому він доплив туди, звідки почав плисти — до пристані при «вія С. Оффічії» над Тибром... Користи з цього нікому, коли сумно кінчиться бундючний шлях раболіпників і низькопоклонників. Свою «місію» вони виконують...

Декомпозиція, відчуженість і розгубленість серед окремих ієрар-

хів нашої Церкви на чужині були причиною, що ні в підготовній передсоборовій стадії, ні під час самого Собору вони не виступили, як одне тіло однієї Помісної Церкви. Не хочемо відкликуватися до зразків, які нам продемонстрували єпископати великих церков великих народів.

Перед нами об'ємисте видання — документація грецьких мелхітів п. н. «Греко-мелхітська Церква на Соборі» французькою мовою, що появилось друком в Лівані, в січні 1967. У книзі формату великої вісімки на 534 сторінках зібрані тільки важливіші матеріали, статті і документи, які свідчать про діяння Греко-мелхітської Церкви перед, під час і після Собору. Переглядаючи цю книгу і знайомлючись з її змістом, стає болісно і соромно. Бо при кожній главі, при кожній проблемі, а то і при кожному реченні мимохіть мучить питання: якими ж були спільно заплановані та спільно проведені діяння, нашої Візантійсько-української чи Греко-руської Церкви? Така книга ще не появилася, а як появиться колись, ледве, чи все там зібране зуміє розвіяти сумніви. Якщо зупиняємося на свідченнях книги Греко-мелхітської Церкви, то тому, що ця Помісна Церква багато в дечому нагадує нашу Церкву на чужині. Ця Церква — східна, належить до спільної з нами обрядової групи і з'єдинена з Римським Апостольським Престолом. Вона розсіяна в багатьох країнах світу — в Єгипті, Судані, Лівані, Сирії, Ізраїлі, Йорданії, Бразилії, Сполучених Штатах Америки. Це — країни, відділені державними кордонами, навіть колючими дротами, але Греко-мелхітська Церква живе в них як чисельно незначна меншість серед чужого по вірі моря в найрізноманітніших системах державного правління. Вона нараховує коло 450 тисяч вірних, отже майже стільки, скільки вірних нашого обряду живе у США. Вона нараховує сьогодні 24 владик, отже приблизно стільки, що й наша Церква на чужині, коли врахувати і тих, які вже відчалили від своєї матірньої пристані і причалюють в латинські (щодо змісту і духу) і чужонаціональні (щодо піднесених прапорів) пристановиська. Греко-мелхітська Церква бідна; її ієрархи не можуть дозволити собі на те, щоб (як колись волхви зі Сходу), їдучи на Захід, приносити золото в дарі; а кадило в жертву приносять тільки у своїх храмах. Світ за дві тисячі років змінився: тому й залишають труд нести в дарі і золото, і кадило західнім волхвам. Світ змінився ще й тому, що сьогодні приносять у дарі золото та кадило не Божому й святому, а мирському, чужому, а часто і собі самому...

Греко-мелхітська Помісна Церква бідна; зате вона багата на інші харизми — на свідомість власної гідности, єдності та спаяність своєї ієрархії і на мужність. Тому глава Греко-мелхітської Церкви патріарх Максим IV може спокійно засвідчити перед світом у своїй передмові до названої документальної книги: «На Вселенському Соборі Ватиканському II... наша Греко-мелхітська католицька Церква відіграла ролу, якої не можна було не зауважити, ... громадська думка в загальному не щадила нас визнання, підкресливши в нашій

ієрархії — без уваги на відносно обмежену кількість наших вірних і на важкі обставини, в яких відбувається наше служіння — мужність її виступів, оригінальність її богословської думки, духу її спільнотної свідомості і запал, з яким вона взялася студіювати проблеми, поставлені перед Собором, щоб дати в нього найкращий вклад, на який вона могла спромогтися...»

«Рації тієї замітної ролі, яку відіграла наша Церква на Соборі, — продовжує патріарх Максим IV, — треба шукати в благодатних елементах нашого покликання... наша думка живилася не виключними джерелами західної думки, але завжди вглиблювалася в живі й животворні джерела християнської істини... , пізнані і пережиті в Літургії, де згущена вся католицька думка православ'я, і яку (Літургію) ми старалися зберегти чистою та вільною від усяких гібридських деформацій. Наша Літургія напевно зробила нам велику послугу. Ми завжди відмовлялися від латинізації, навіть у час, коли латинізація являла собою титул слави, знак прогресу, знамено еволюції і духової ширини. Ми завжди хотіли бути самим собою, без якогось недоцінювання вартостей іншого, але також без комплексу меншевартості... До причин нашої глибокої дії на Соборі треба також зарахувати нашу спаяність, цю єдність дії між членами нашої ієрархії, яка працювала колегіально як синод...»

Стільки патріарх Максим IV. А в нотатці до підготовних соборових праць, де згадується про те, що 18 червня 1959 голова передпідготовної комісії, кардинал Тардіні, звернувся письмово до кожного католицького єпископа, щоб подав свої погляди, поради і думки щодо соборових проблем, автор нотатки відмічає: «Замість відповідати індивідуально, члени греко-мелхітської ієрархії уважали доцільнішим дати спільну відповідь...» Для цього скликано Синод єпископів вже при кінці серпня 1959, який у цілому був присвячений питанням майбутнього Вселенського Собору. Автор закінчує свою нотатку: «Греко-мелхітська ієрархія завжди діятиме ось так — синодально, колегіально.»

Отже реасумуючи все, треба сказати, що силою цієї малої Греко-мелхітської Помісної Церкви були: глибина богословської думки, свідомість церковної та обрядової єдності, Літургія, чистота східнього обряду. А силою ієрархії — тісна спаяність, єдність між всією ієрархією, синодальність і колегіальність.

Наша Церква була б щаслива і могла б спокійно дивитися у своє майбутнє, якби її Первоієрарх і Глава Єпископського збору у вступному слові до «Книги діянь нашого Єпископату на Вселенському Соборі» (може, колись така книга появиться) міг написати подібні слова.

Знаємо, що нам відповідать: не можна порівнювати нашої Церкви з Греко-мелхітською, бо ця, мовляв, в іншій ситуації; вона має з давен-давна свій Синод єпископів, вона має також визнані Апостольським Престолом права патріархії, вона має свого патріарха. Такі пояснення ніяк не переконливі. Не йдеться про назви, йдеться про

зміст. Історичні документи незаперечно стверджують, що Церква Руси-України, Київсько-Галицька митрополія та її первоієрархи, мали всі елементи і всі права Помісної Церкви. У своєму правлінні вона була цілковито автономною та незалежною і тільки як частина Вселенської Христової Церкви зберігала свою молитовну єдність чи з Вселенським Царгородським патріярхом та іншими патріярхами Сходу, чи з Римським Апостольським Престолом. Правда, цей статус нашої Помісної Церкви в історії часто порушувалося. Царгородом, а пізніше Москвою — в ім'я імперіяльних церковних амбіцій, Римом, чи точніше куріяльним правлінням Римської Церкви, — в ім'я доктринерського централізму і в ґрунті невірного поняття єдності та вселенськості, панівного ще до недавня уніятизму. Через цей зовнішній тиск і ще більше через внутрішню розгубленість, слабкість та податливість окремих ієрархів нашої Церкви в різних історичних епохах її самотугне життя розхитувалось.

Але врахувавши навіть усі ці слабості та недоліки, перед і після Вселенського Собору заіснувала сприятлива нагода, щоб віднайти себе та стати собою і закріпити себе як самотугню Помісну Церкву, щоб цим способом рятувати себе від мізерного животіння та відумирання. Як уже згадано, сам Собор переосмислював розуміння, що таке Церква взагалі, яка її істота в самій її душі і яка її видима зовнішня побудова.

А вже особлива, просто Промислом Божим дана нашій Церкві, нагода заіснувала у хвилину, коли на другій Соборовій сесії появився серед соборових отців Первоієрарх нашої Церкви — митрополит-архієпископ Кир Йосиф. Появився не з тими чи тими титулами, що їх заслужено чи незаслужено дарують люди людям, а з печаттю на душі і на тілі в'язня Христа ради і ісповідника віри — своєї власної і своєї Церкви.

У другій частині цієї статті:

Навколо патріярхату;

У 20-річчя так званого «возз'єднання»;

Гайдудорок і декомпозиція;

Висновки — Як бути далі?

ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ

**БОГДАН ВИНАР: МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ
ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДІВ НА ЕМІГРАЦІЇ**

(З а к і н ч е н н я)

На економічні теми багато пише проф. Микола Чировський, який закінчив економічні студії в Українському вільному університеті у Мюнхені і тепер є професором економічних наук Сетон-Гольського університету. Його статті друкуються в таких періодиках: «Вісник ООЧСУ», «Свобода», „Ukrainian Quarterly“. Він цікавиться соціально-економічною історією України, теперішнім станом радянської економіки тощо. З цієї тематики М. Чировський опублікував декілька статей також англійською мовою.

З його ранніх праць, присвячених вивченню радянської економіки, відмічуємо: „American Trade and Russian Dominated Countries“ (New York, 1953), „Why a Shortage of Consumer Goods in the Soviet Union“ (Newark, 1954). „The Economic Factors in the Growth of Russia: An Economic-Historical Analysis“ (Philosophical Library, New York, 1957, 178 p.) є першою більшою працею автора. У цій монографії про історичний розвиток економіки російської імперії він проводить паралелю між політичною й економічною експанзією Росії. Розглядаючи економічні чинники, які формували політичну агресивність Росії, М. Чировський підкреслює чотири основні аспекти цієї проблеми: а) вбогість господарських ресурсів стимулювала розвиток відповідної психіки російського народу; б) економічні фактори вирішально впливали на розвиток московського абсолютизму під час і після татарської інвазії російських земель; в) торговельні та фінансові інтереси в сполученні з релігійними та націоналістичними амбіціями спричинили імперіалістичний ріст Росії; г) економічна ідеологія комунізму зручно використовується радянською пропагандою для підсилення агресивних тенденцій уряду СРСР. При обговоренні історичного розвитку російської економіки, автор наводить багато матеріалів, що стосуються господарського розвитку України, зокрема питання економічної експлуатації України Росією; однак, здається, деякі тези проф. М. Чировського надто переяскравлені.

Значно ширшою є його монографія, що безпосередньо стосується економічної історії України: „Old Ukraine — Its Socio-Economic History prior to 1781“ (The Florham Press, Madison N. J., 1963, 432 p.). Ця студія складається з чотирьох основних частин: у першій — автор подає загальні відомості про територію та населення України і короткі інформації про соціальні відносини та економічну структуру «укра-

інських слов'ян»; у другій — обговорено Київсько-Галицький період (тобто 860-1349 рр.), де, крім загальних інформацій про політичні умови та соціальну структуру населення, в окремих підрозділах розглянено питання внутрішньої та зовнішньої торгівлі, господарську роллю міст, фінансову політику і розвиток сільського господарства та ремесла; третя частина — присвячена литовсько-польському періоду (1349-1648) — подає інформації за приблизно подібною схемою; найбільша четверта частина охоплює козацько-гетьманський період (тобто 1648-1781 рр.). У цьому розділі подано багато статистичних інформацій про розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі. Важливим недоліком цього розділу треба вважати відсутність обговорення козацького господарського законодавства, що є кінцевою передумовою для насвітлення українсько-російських відносин того часу. У загальному праця М. Чировського робить корисне враження своєю методологічною побудовою та розміщенням матеріалів, хоч не завжди це можна сказати про наукове опрацювання самого матеріалу чи окремих питань. З цього погляду треба критично розглянути документацію автора та використання ним існуючої літератури. Автор у більшості випадків спирається на загальних, добре відомих, історичних працях, мало використовує дослідників спеціальних чи вузьких питань і майже цілковито не використовує першоджерел. Не зважаючи на це, його праця стимулюватиме ґрунтовні студії цього періоду економічної історії України.

Згадаємо опубліковану у рамках «Бібліотеки українознавства НТШ» студію проф. М. Чировського про сучасний стан української економіки „The Ukrainian Economy. Its Backgrounds, Poesent Status and Potentials of Future Growth“ (Shevchenko Scientific Society, New York 1965, 93 p.), яка в сконденсованій та популярній формі подає основні інформації про господарський розвиток України і про роллю та значення економічних ресурсів України в господарському розвитку СРСР.

З інших дослідників старшого та середнього покоління треба згадати інж. Степана Процюка, одного з кращих знавців української підрадянської економіки, зокрема промисловості. Його праці ми вже згадували і на цьому місці не хочемо повторятися. Сказане стосується також і інших дослідників, наприклад, проф. Дмитра Соловєя, Тимотея Соснового.

Зате хочемо ширше заторкнутися питання молодшої генерації українських економістів, бо саме від їхніх наукових зацікавлень залежатиме майбутнє дальшого розвитку студій економіки України на чужині.

Одним з найвідрадініших явищ у розвитку української науки у США (як також, хоч меншою мірою, в інших країнах) слід уважати поважне зацікавлення української молоді науковою кар'єрою. Так, наприклад, Українсько-американська асоціація університетських професорів за неточними підрахунками подає коло 200 науковців, з-поміж яких велика частина саме й рекрутується з молодих викладачів

американських високих шкіл, які закінчили свою академічну, а навіть і середню, освіту у США. Українців серед американської професури є, мабуть, набагато більше; деяка частина з них не бере участі в українському науковому житті.

З особистої кореспонденції мені відомо, що на терені США можна нарахувати принаймні 20 молодих українських економістів, які працюють в американських університетах або дослідних інститутах і вже сьогодні опублікували велику кількість наукових праць. Правда, більшість цих праць не стосується питань радянської чи української економіки; однак з цієї тематики є деяка кількість поважніших праць. Більшість молодих економістів не бере жвавішої участі в українському науковому житті, а їхні праці також з ділянки української економіки, громадянству мало відомі. З другого боку, дехто з них є зацікавлений у роботі НТШ та УВАН, однак чомусь не можуть знайти собі місця в цих наукових інституціях. Для ілюстрації наведу, може й як драстичний приклад, деякі місця з листа одного з цих молодих економістів (професора у відомому американському університеті і, до речі, автора серйозних праць з ділянки вивчення економіки України):

«... справа ближчого зв'язку наших економістів на українському форумі на знайшла відгуку. З Ваших зусиль у середині 50-их років багато не вийшло через ряд причин. Маю враження, що головною причиною було те, що пробували це робити в рамках однієї наукової установи. Я не маю проти цієї установи нічого (навіть належу до неї), але Ви мусите визнати, що вони ставляться до нашої професії по-мачушиному. Роблять вони ряд посушень, які, на мою думку, відчужують людей. Наприклад, цілком явно існує свого роду дискримінація проти певних ділянок науки. Все, що хтось викашляє про Шевченка вихваляють на всі лади, все і публікують. У мене ж інший погляд: не звучуймо української науки до Шевченка та шевченкіяни. Крім того, криком про літературу і про її фальшування нікого не переконаємо щодо нашої рації. На це потрібні студії у першу чергу з економіки, політики, геополітики, соціології і т. д. Навіть проблеми мови нікого не переконують, бо існує ряд країн, які не мають своєї окремої мови, а проте є окримими націями. Натомість у нашій науковій установі повноправними громадянами є літературники і мовознавці. Все інше — непотрібний баласт, який часом використовують для зовнішньо-рекламових цілей... Далі, як і в багатьох інших наших наукових установах, існує дискримінація молодих колег. А архаїчна структура з дійсними, недійсними і всілякими іншими родами членів, на мою думку, сприяє трактуванню справ на рівні „лавочки” односторонніх, а не на широко закромому розмахові праці. Пора вже змодернізувати організацію такої поважної наукової установи...»

Подібних листів автор цього нарису міг би навести багато більше. Більшість молодих науковців взагалі не розуміє причин двоподі-

лу нашого наукового життя, як зрештою і структури всього нашого громадського життя. Думаємо, що про ці речі треба говорити відкрито, зокрема в рамках НТШ та УВАН. Цитовані рядки приватного листа, може, і загострі, але не позбавлені в багатьох випадках слухності. Економічній тематиці в працях наших наукових інституцій не присвячується багато місця, і автори серйозних наукових праць примушені шукати інших доріг, що їх тільки відчужує від українського наукового життя.

Серед молодшого покоління українських економістів є декілька вже заавансованих осіб, які проявили себе поважними працями в українських і передусім в американських наукових інституціях.

Тут у першу чергу назвемо проф. Всеволода Голубничого. Про його співпрацю у виданнях Інституту для вивчення СРСР та в «Енциклопедії українознавства» ми вже писали і не будемо повторюватися. В. Голубничий, мабуть, у більшій мірі, ніж хто інший, пов'язаний з низкою дослідних установ, як їх стипендіант або співробітник. Свою наукову дослідну працю він поєднує з працею викладача економічних дисциплін в американських університетах. У 1954-56 рр. Голубничий був викладачем радянської економіки на спеціальних курсах при Російському інституті Колумбійського університету; у 1955-60 рр. кількакратно отримував стипендії з Інституту для вивчення СРСР у Мюнхені для студій окремих тем; у 1957 році викладав радянську економіку в Мідделбурі-Коледжі (штат Вермонт); у 1960-61 рр. дістав стипендію з Фондації Фрідріха Еберта (Бонн, Німеччина); у 1962-65 рр. був стипендіантом в Інституті азійських студій (Гамбург, Німеччина). У Гантер-Коледжі він веде курси з ділянки радянської економіки, історії економічних доктрин та економічної історії Європи. У 1959 році Голубничий склав докторський іспит у департаменті економіки Колумбійського університету і працює над дисертацією про теорії вартости та цін. На даному етапі — це головна наукова спеціалізація автора, який з цієї тематики вже опублікував статтю у виданнях Інституту для вивчення СРСР п. н. „Recent Soviet Theories of Value“ („Studies on the Soviet Union“, Vol. 1, No. 1, 1961). У ній проаналізовано матеріали сучасних радянських теоретиків з цього питання в порівнянні з класичною та ревізіоністською марксистськими школами, при чому ці теорії сконфронтовано з поглядами західноєвропейських та американських економістів. У рукописі є дві інші праці Голубничого на цю тему англійською мовою — «Ранні російські та радянські теорії вартости, 1890-1925» і «Теорії вартости К. Маркса та Д. Рікарда».

Багато уваги Голубничий присвячує емпіричним студіям радянської економіки в аспекті вивчення теоретичної бази функціонування радянської економічної системи, в аспекті вивчення таких питань, як радянська економічна політика, досліди господарського потенціалу та економічного росту СРСР тощо. Автор добре засвоїв статистичну методику економічних досліджень, і його статистичні студії

можна поділити умовно на дві категорії: а) дослідження і критика радянських статистичних методів та показників, б) дослідження організації статистичної інформації в СРСР. На ці теми Голубничий написав дуже багато, і важливіші праці ми згадували вже попередньо.

Деякі теоретичні узагальнення цього автора зустрічаємо в проглядно написаному підручнику „Economic Systems in Action — the United States, the Soviet Union, France“ (Holt, Rinehart and Winson, New York 1965, 264 p.), що його він написав разом з професором Колумбійського університету А. Оксенфельдом. Українського читача зокрема цікавитиме вступний розділ з дискусією про теоретичні основи економічних систем і питання їхньої конфронтації з наявними наслідками, тобто з існуючими економічними ладами. У цьому підручнику авторству Голубничого належить майже весь матеріал про економіку СРСР.

Питання порівняльних студій економічних систем цікавить Голубничого, мабуть, найбільше у площині вивчення російської та китайської економіки і їх взаємовідносин. З цієї теми, крім раніше згаданих праць, треба навести рукопис його більшої праці «Економічні стосунки Китаю з Радянським Союзом» (1963-64, 250 стор.), що є результатом його дослідної праці в Інституті азійських студій. На маргінесі цієї проблематики треба відмітити його працю радше теоретичного характеру „Der dialektische Materialismus Mao Tse-tungs“ („Merkur“, Deutsche Zeitschrift für Europäisches Denken, Heft 7, Juli 1963), яка вийшла також у скороченні англійською мовою в лондонському журналі „China Quarterly“ за вересень 1964.

Голубничий присвятив багато уваги питанню економічної експлуатації України в СРСР; про це ми згадували раніше. Відмітимо тепер тільки його вступну статтю до монографії З. Мельника „Soviet Capital Formation: Ukraine 1928/29-1932“ (München 1965), яка подає перелік та характеристику деяких студій і літературу з цього питання. Крім близько 50 друкованих і 20 ще не друкованих праць В. Голубничого, що безпосередньо стосуються економічної проблематики, слід згадати також його праці з інших ділянок, як «Конспективний нарис комуністичної партії (більшовиків) України» («Український збірник», ч. 9, 1957), статті в англomовній «Енциклопедії українознавства»: „History of the Ukrainian Soviet Republic 1917-41“ (pp. 794-833), „Central and Eastern Ukraine during World War II“ (pp. 876-886), „Ukraine since World War II“ (pp. 894-911). Крім цих історичних праць, Голубничого цікавлять також і деякі інші питання, як, наприклад, «Україна в Об'єднаних Націях» (1953), «До питання про державно-правний статус УРСР» (1958), «Суть української культури й українська культура в діаспорі» (1964) тощо. Сказане виявляє широкий діапазон наукових та публіцистичних зацікавлень автора, який, можна з певністю твердити, належить до найпродуктивніших економістів молодшої генерації.

Поскілки Голубничий бере активну участь у праці українських наукових інституцій і часто друкується на сторінках українських

журналів, постільки більшість його ровесників та молодих колег мало зв'язана з українським науковим життям. До таких продуктивних осіб з-поміж молодшої генерації українських економістів треба зарахувати передусім Зиновія Мельника, (нар. 1928 року в Яблоніві, Галичина), який закінчив високошкільні студії у США. Подібно як Голубничий, З. Мельник почав студіювати економічні науки в УТГГ, Німеччина (1947-50), завершивши їх магістерським іспитом у Мішіґенському університеті (1953) і згодом докторатом з економічних наук у тому ж університеті (1961).

До 1957 року З. Мельник працює в промислових підприємствах, опісля дістає ряд стипендій, що разом з працею викладача в різних високих школах уможливило підготову його до докторату та спеціалізацію в ділянці фінансів. У 1961 році він став доцентом в *Perdue University*, а з 1964 року — призначений надзвичайним професором фінансів в *University of Cincinnati*. Свої перші праці З. Мельник публікував з 1953 року: «Німецька грошова реформа і політика» («Науковий бюлетень УТГГ», січень-червень 1953), «До економічної системи на Україні» («Фенікс», ч. 7, 1956); до значно зрілиших статей належить «Участь України в оборотовому податку СРСР під час першої п'ятирічки» («Вісті українських інженерів», ч. 2/71, 1961). Головною ділянкою його наукових зацікавлень є приватно-господарські фінанси — „*Cost of Capital*“, „*Risk Management and Insurance*“ („*Financial Handbook*“, 4th ed., 1964). Тепер він працює над дослідженням структури і коштів капіталу в сталевій промисловості США. Мельник цікавиться також тісно пов'язаним з цією ділянкою питанням державних фінансів, в тому числі структурою державних бюджетів.

Другою ділянкою спеціалізації З. Мельника є питання капіталотворення і його ролі в економічному розвитку. Саме з цього погляду він цікавиться економікою України і СРСР, вивчаючи кошти капіталу та їхнього відношення до структури нагромадження капіталу, при чому студіює також радянські теорії і методи визначення ефективності капіталовкладень. З цієї проблематики він написав докторську дисертацію „*Ukrainian Capital and the Soviet Economy, 1928/29-1932*“, яка у відредагованій та поширеній формі вийшла окремою монографією під фірмою УВУ — „*Soviet Capital Formation: Ukraine, 1928/29-1932*“ (*Ukrainian Free University, Munich 1964, 182 p.*). Головне завдання цієї студії — вирахувати та оцінити вартість утвореного на Україні капіталу в час першої п'ятирічки при допомозі аналізу бюджетової системи та інших економічних показників, як, наприклад, продукції промисловості і сільського господарства, фонд заробітної платні, заощадження населення, товарообіг, капіталовкладення тощо. Основна частина студії присвячена розрахункам впливу капіталу з України до інших частин СРСР. При допомозі численних статистичних показників автор виявляє що за час першої п'ятирічки з території України забрано одну третину всіх капітальних нагромаджень. Українським капіталом зфінансовано 11,6% усіх капіталовкладів у

знаціоналізоване господарство СРСР поза межами України. За обрахунками автора цей відплив капіталу з України до інших частин СРСР становив 53% усіх тодішніх капіталовкладів на Україні. У площині національного доходу Україна в той час утратила 9-12% на користь СРСР, тобто економічна експлуатація України значно збільшується (якщо пригадаємо собі обрахунки Доброгаєва, які стосуються 1924-1927 рр., коли з податкових зібрань не повернулося на Україну коло 20%, тепер цей відсоток підноситься до 30%). Мабуть, не треба повторювати, що питання економічного визиску України належить до найважливіших справ в українській економічній літературі. Праця проф. З. Мельника вносить багато нового в це складне питання. Автор вміло використав існуючу літературу (з невикористаних джерел можемо відмітити монографію Є. Гловінського «Фінанси УРСР» і, очевидно, ряд радянських матеріалів, які не доступні за кордоном); його праця є важливим кроком вперед і продовжує дослідити, започатковані Яснопольським, Мальцевим, Поршем, Доброгаєвим та Волобуєвим, у час першої еміграції — Добровольським та Гловінським; сьогодні — доповненням праць Кононенка, Соловєя, Голубничого та автора цих рядків.

Великою продуктивністю визначається також Володимир Б ан д е р а (нар. 1932 року в Стрії, Галичина), який, закінчивши гімназію в Мюнхені, завершив університетські студії у США — бакалавреат економічних наук у Коннектикатському університеті в 1954 році і докторат економічних наук у 1960 році в Каліфорнійському університеті в Берклеї. З 1957 року В. Бандера почав педагогічну працю в Каліфорнійському університеті, де викладав статистику та міжнародну економіку; з 1960 року у Бостонському коледжі, де спочатку працює як доцент, а з 1964 року — як надзвичайний професор економіки. Наукові зацікавлення проф. В. Бандери стосуються таких ділянок: а) теорія, політика та історія міжнародних капіталовкладень, б) закордонна допомога СРСР недорозвинутим країнам, зокрема в аспекті міжнародних торговельних стосунків, в) деякі питання з найновішої історії України, зокрема період НЕП і кооперативний рух у Галичині. Його найважливішою публікацією слід уважати монографію, базовану на докторській дисертації, „Foreign Capital as an Instrument of National Economic Policy. A study based on the Experience of East European Countries between the World Wars“ (Hijhoff, The Hague 1964, 155 p.), в якій автор обговорює ці питання на основі матеріалів з Чехо-Словаччини, Угорщини, Польщі, Естонії, Латвії і Литви. Поважною позицією є також його стаття „Tied Loans and International Payments Problems“ („Oxford Economic Papers“, July 1965). З інших статей згадаємо: „A Regression Model for Farm Income of the USA“ („IFO-Studien“, München 1960), „Theory of the Second Best and Tariffs“ („Proceeding of the Western Economic Association“, 1959).

Українського читача цікавитиме передусім ґрунтовно опрацьована стаття „The New Economic Policy — NEP — as an Economic System“ („The

Journal of Political Economy", June 1963), яка дочекалася гострої репліки А. М. Філіпова у відомому радянському журналі «Вопросы истории» (травень 1964). Автор опублікував також цілий ряд рецензій на праці К. Кононенка, В. Голубничого, М. Стахова, як також дві рецензії на англomовне видання «Енциклопедії українознавства» („Jahrbücher für Geschichte Ost-Europas“, Bd. 13, Hft. 2; „Soviet Studies“, Jan. 66). Тепер В. Бандера працює над ширше запланованою працею про становище Галичини в межах передвоєнної Польщі.

Українського читача повинна цікавити дослідна праця проф. Івана Коропецького, який деякий час викладав економічні дисципліни в Нотр-Дамському університеті і який після докторського іспиту в 1964 році в Калюмбійському університеті працює в Temple University у Філядельфії. У порівнянні з Бандерою та Мельником, Коропецький присвячує, мабуть, більше уваги вивченню радянської економіки, в тому числі також і господарства України, що можна пояснити його професійними обов'язками, поскільки він викладав в обох згаданих університетах саме предмети, безпосередньо пов'язані з вивченням радянської економіки.

До його перших праць належать дві статті, поміщені в журнали Інституту для вивчення СРСР — „Soviet Theory on Industrial Location“ („Studies on the Soviet Union“, No. 5, 1960), „Soviet Industrial Location in Practice“ (ibid., No. 1, 1961). Науковий інтерес викликає докторська дисертація І. Коропецького: „The Economics of Investment in Ukrainian Industry, 1928-1937“ (Columbia University Press, New York 1964, 345 p.), яка, на нашу думку, належить до кращих спроб на основі радянських статистичних матеріалів вивчити складне становище української промисловости в названі роки. Автор розглядає теоретичні принципи географічного розміщення радянської промисловости, прокоментовуючи відому теорію Альфреда Вебера і радянські інтерпретації та їх застосування до становища української промисловости. Він подає докладно визбрані і важко доступні інформації про капіталовкладення в українську промисловість. У другій частині окрема увага присвячена вивченню структури металургійної, вугільної, хемічної, харчової, легкої та інших промислових галузей.

Слід згадати також статті І. Коропецького: „A Survey of the Economic Relations of the USSR with the Free World“ („Economic and Business Bulletin“, Temple University, March 1965), „Comparison of Industrial Growth Rates between the Ukraine and the USSR 1928-37 and 1950-58“ (ibid., Dec. 1965).

З-поміж українських економістів, які працюють в американських університетах треба згадати також д-ра Мирослава Мельника, доцента статистики в Кентському університеті, Огайо. Цей автор має ряд опублікованих праць, наприклад, „Some Statistical Methods in the Study of Long Swings“ (The 1965 Proceedings of the Economic Statistics Section of ASA), „The Soviet Standard of Living by 1970“ („Carroll

University Bulletin“, May 1959). З української тематики автор помістив статтю в „Ukrainian Quarterly“, про яку ми вже згадували.

З інших економістів, які закінчили американські університети і викладають економічні дисципліни або працюють у дослідних установах згадаємо д-ра В. Знаєнка (Колумбійський університет), д-ра О. Богатюка (Сиракюзи), д-ра С. Борецького (Вашінгтон), мґ-ра В. Клачка. Наукові кадри українських економістів поповнилися недавно новою професійною силою в особі д-ра Любомира Коваля (доцент у Толідському університеті), який за тему дисертації взяв Михайла Тугана-Барановського — „Economic Doctrines of M. I. Tugan-Baranovsky“ (University of Illinois, 1965). Тема дисертації і наукові зацікавлення автора (економічні теорії і порівняльні економічні системи) кажуть сподіватися, що українська економічна література може збагатитися в майбутньому його новими працями.

Американські дослідження

Після другої світової війни у США значно збільшується зацікавлення проблемами Сходу Європи, зокрама СРСР. До того часу в Гарвардському, Колумбійському, Каліфорнійському та деяких інших університетах (які до деякої міри мали розбудовані студії славістики) звертали більше уваги на вивчення мови, літератури та історії, а менше на економіку та допоміжні їй дисципліни. Цей стан швидко змінився. При кінці 1947 року провідний журнал американської славістики „The American Slavic and East European Review“ значно поширив свої дотеперішні зацікавлення, збільшивши матеріали з політики, соціології та економічної проблематики. Значно розбудовуються також славістичні студії в усіх більших університетах, в яких поважну роллю відіграють дослідження радянської економіки і споріднених дисциплін.

До поглиблення славістичних студій багато спричинилися окремі наукові організації та фундації, як от, Joint Committee on Slavic Studies of American Council of Learned Societies, Social Science Research Council, Studies of the RAND Corporation on the Soviet Economy, Research Program on the USSR, American Association for the Advancement of Slavic Studies. Можна б говорити ще про цілий ряд інших приватних та державних агентств, перелік яких зайняв би тут багато місця.¹⁾ Кожного року на американському книжковому ринку появляються десятки монографій, присвячені вивченню економіки Радянського Союзу, не врахову-

¹⁾ Cf. Spulber, N. (ed.): „Study of the Soviet Economy“, Indiana University, „Russian & East European Studies“, V. 25, 1961; Manning C. A., „History of Slavic Studies in the United States“, The Marquette University Press, Milwaukee 1957; Fisher H., „American Research on Russia“, Indiana University Press, Bloomington 1959.

ючи великої кількості журнальних статей, які друкуються не тільки у згаданому „Slavic Review“, але також в інших славістичних органах, як от „The Slavic and East European Journal“, „Speculum“, „The Journal of Central European History“, „Problem of Communism“, „California Slavic Studies“, „Indiana University Russia and East European Series“, або в загальноекономічних журналах — „Agricultural History“, „American Economic Review“, „Journal of Economic History“, „Annals of American Academy of Political and Social Science“, „Industrial and Labor Relations Review“, „Review of Economics and Statistics“, „Quarterly Journal of Economics“.

З рамени американських дослідчих інституцій ведеться досить докладна документація періодичної і монографічної літератури („Current Digest of Soviet Press“, „Library of Congress Monthly List of Russian Accessions“, „The American Bibliography of Russian and East European Studies“). Появляються також спеціалізовані бібліографічні довідники, — наприклад, Jurij Lawrinenko, „Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward Ukraine. An Annotated Bibliography 1917-1953“ (Research Program on the USSR, (New York 1953). Переклади на англійську мову майже всіх важливіших радянських журналів робляться з рамени американських урядових чи приватних агентств; перекладаються також окремі монографії. Для ілюстрації згадаємо „US — Joint Publishing Research Service“, де перекладено на англійську мову статистичний довідник про УРСР за 1957 рік, монографію про розвиток цукрової промисловости тощо.

У советознавчих монографічних працях та окремих статтях деяку увагу присвячено питанню регіонального вивчення радянської економіки, що безпосередньо заторкує також українську економіку. Читач знайде цікавий матеріал у працях багатьох провідних американських дослідників радянської економіки, що їх усіх тут з уваги на брак місця навести не можна.

Треба сказати, що у США умовно мало вивчається передреволюційний період, тобто історію російської економіки до 1917 року. Немає також багато праць, які синтетично розглядали б економічний розвиток СРСР, тому далі використовуються старші британські праці (Байков, Добб), і винятком можна уважати праці Наума Ясного. Натомість велику увагу присвячують питанню функціонального розгляду радянської економіки, тобто вивчаються методи радянського планування (А. Бергсон, А. Каплан, А. Спулбер, П. Кампбелл та інші), статистичні показники розвитку радянського господарства, зокрема індектові обчислення (Г. Гросман, А. Каплан, П. Моорстайн, Д. Годжман), питання національного доходу в СРСР (А. Бергсон, О. Гоефдінг, М. Берстайн), продуктивність праці і заробітної платні (В. Галенсон, А. Бергсон, Й. Гліксман, С. М. Шворц), фінанси (Ф. Д. Гольцман, Н. Ясний, Р. П. Повелл, М. В. Кондоїде), функціонування адміністративного апарату (Й. Берлінер, Д. Гранік, Г. Вінсток, Р. Бауер). Вивчаються також окремі галузі радянської економіки (праці Н. Ясного —

про сільське господарство, Клерка Гарднера — про металургійну промисловість, Г. Гунтера — про транспорт, Р. Моорстайна — про машинобудування, Шімкіна — про природні ресурси тощо. У цих працях неоднократно підкреслюється важливість українських господарських ресурсів для економіки СРСР, і з цього погляду більшість з них заслуговує на нашу увагу. Їх важливість лежить передусім у методологічній побудові.

Ми вважаємо, що підхід деяких американських авторів, наприклад, у такій важливій справі, як обчислення національного доходу, критика радянських продукційних показників тощо, слід засвоїти також і українським економістам у вивченні господарських процесів на Україні. Це тим більше потрібно, бо деякі українські економічні праці саме з уваги на їх методологічну побудову будуть мало зрозумілі для американських економістів. Додамо, що, крім, раніше вичислених праць українських економістів молодшої генерації, в американських досліджах мало присвячено уваги питанню самостійного вивчення економіки України, хоч деякі спроби вже існують. На увазі маємо докторську дисертацію А. Г. Франка про розвиток і продуктивність української промисловості і сільського господарства (A. G. Frank: „Growth and Productivity in Ukrainian Agriculture and Industry, 1928-55“. University of Chicago 1957, 229 p.) і монографію „Aspects of Contemporary Ukraine“ (Human Relations Area Files, University of Chicago, 1950), в якій окремий розділ присвячено питанню господарського розвитку України.

У деякій мірі українську економічну проблематику заторкують праці про національне питання в СРСР W. Gurian, „Soviet Imperialism — Its Origins and Tactics“ (Notre Dame University Press, Indiana 1953); R. Straucz-Huppe, „The Idea of Colonialism“ (Praeger, New York 1958); R. Pipes, „The Formation of Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-23“ (Harvard University Press, Cambridge 1957); F. C. Barghoorn, „Soviet Russian Nationalism“ (Oxford University Press, New York 1956).

Маргінесово економічну проблематику порушують праці, які безпосередньо стосуються українського питання: J. A. Armstrong, „Ukrainian Nationalism, 1939-45“ (Columbia University Press, New York 1955); J. A. Armstrong, „The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus (Praeger, New York 1959); R. S. Sullivant, „Soviet Politics and the Ukraine, 1917-57“ (Columbia University Press, New York 1962); A. E. Adams, „Bolsheviks in the Ukraine“ (Yale University Press, New Haven 1963); I. Majstrenko, „Borot'bism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism“ (Research Program on the USSR, New York 1954); H. Kostiuik, „Stalinist Rule in the Ukraine“ (Praeger, New York 1960); J. S. Reshetar, „The Ukrainian Revolution, 1917-20“ (Princeton University Press, New Jersey 1952); B. Dmytryshyn, „Moscow and the Ukraine, 1918-1953“ (Bookman, New York 1956); Y. Bilinsky, „The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II“ (Rutgers University Press, New Brunswick 1964).

На закінчення спробуємо подати декілька загальних висновків.

Як відомо, на чужині — далеко від потрібних архівних матеріалів і при недостачі та недоступності довідкової літератури — не легко вивчати складні економічні процеси на Україні. Цей стан має безпосередній зв'язок з кількістю чи радше з якістю українських економічних праць, що появилися за кордонами України.

Деякі питання, як, наприклад, географія українських продукційних ресурсів, статистика господарської продукції, певні періоди в господарському розвитку (НЕП, перша п'ятирічка, реформи Хрущова тощо) вивчалися інтенсивніше. Це можна частково пояснити більшою доступністю існуючої літератури, кваліфікаціями окремих дослідників чи, може, навіть бажанням вивчати критичні моменти в розвитку українського народного господарства підрадянського періоду.

Треба сказати, що результати майже 50-річної праці виказують певні узагальнюючі тенденції. Із зрозумілих причин багато місця в економічних працях займає питання критики радянської економічної політики на Україні, що деколи межує з зайвими переяскравленнями і прогнозами, які нерідко вкладаються у звичні форми політичної пропаганди. З цього погляду корисно відрізняються синтетичні праці Садовського про радянське плянування, праці Гловінського про фінансове питання і досліді Іваниса, Шовгенева, Іваницького, Добриловського та інших дослідників передвоєнного періоду. Те саме можна сказати про деякі праці Голубничого, Процюка, Кононенка та інших, в тому числі також деяких економістів наймолодшої генерації.

Нам здається, що, приділяючи багато уваги політичному питанню економічного визиску України в межах СРСР, недостатньо присвячена увага ґрунтовнішому вивченню окремих галузей народного господарства України, що можна зробити вже в певній історичній перспективі. Майже немає праць про окремі галузі промислового виробництва, мало доброякісних праць про сільське господарство (хоч би за зразком давніших праць Мацієвича), торгівлю, транспорт і зв'язок. Значно занедбано історичне вивчення економіки України передреволюційного періоду, не згадуючи вже про потрібні студії розвитку українських економічних доктрин, тобто вивчення ідейного, ідеологічного та історіософського аспектів господарської самобутності українського народу на широкій історіографічній базі.

З другого боку, можна ствердити, що у загальному, зокрема за останній час, зроблено досить багато. За останні десять років появилася ряд поважних монографічних досліджень (в тому числі і чужими мовами), які значно перевищують продукцію довоєнного періоду. Це все разом каже нам сподіватися, що даліше вивчення економіки України на еміграції має не тільки самозрозумілу політичну доцільність, але також і певні наукові перспективи.

СПОГАДИ

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ: **ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ**

ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

Історія — вчителька життя; але вона не вчить того, що треба робити, а того, чого треба уникати.

Частина II

1 січня 1920

Довідатися, що тепер робиться на Україні, — справа не легка. Кажуть, ніби існують там аж три уряди: більшовицький М. С. Ткаченка, лівого еседека, знайомого мені з Центральної Ради, людини особисто дуже симпатичної — йому Раковський і Мануїльський ніби передали свої повноваження; другий — С. Петлюри, третій — С. Шемета. У кабінет Ткаченка ніби входять І. Мазепа, Є. Коновалець, О. Безпалко, С. Вітик. Ніби викликано й В. Винниченка, що вже ніби виїхав з Відня.

Карманський і кн. Трубецький казали М. Лучинському, що Антонович відчисляє з місії В. Мазуренка і А. Чехівського. З цих же джерел довідуюся, що Севрюк їде з жінкою до Льозанни, і не відомо, чи повернеться. І. Коссак подається до димісії, бо Петлюра, мовляв, «продав Галичину, і він не може служити його урядові...» Але Ніна каже, що його, як поряднішу людину місії Севрюка, мучить сумління, що ця місія досі нічого не зробила для вояквонополонених, нічого не робить і, очевидячки, нічого не зробить, а він — із слабодухости — на це не реагував.

Перепелиця їде до Відня, бо, як сам каже, отримав уже кілька телеграм, що вимагають його негайного приїзду.

Збирається до Відня і Мазуренко. Він сам мені це говорив.

Матеріали з найновішої історії України, опубліковані в цьому редакційному відділі журналу, друкуються на відповідальність авторів.

Словом, рух на Україні, рух і тут... А під цим усім — глуха боротьба інтересів і осіб.

Д. Антонович заявив, що він тримається на своєму посту посла до останньої можливості. Не знаю, як це зв'язати з його попередніми заявами, що він не може діждатися, коли нарешті зможе відійти від справ і податися до Фльоренції — на наукові студії мистецтва.

У зв'язку з усіма цими подіями наше становище тут досить хистке. А тут ще, з нагоди Нового року, ми викликали велике незадоволення наших «олімпійців». Задумали влаштувати зустріч Нового року всією колонією. Ніна запропонувала, щоб зійтися всім у Пресовому бюро. Але її пропозиція не зустріла захоплення: паням хотілося блиснути своїми туалетами і взагалі «вийти в світ», а чоловіки трималися неврально. Зрештою, вирішили зустріти Новий рік у шикарному ресторані Умберто, біля центральної пошти, і положили по 35 лір на особу, на нас двох — 70 лір. Для нас це занадто дорого, але ми погодилися і гроші склали.

Та події нараз перекреслили наміри повеселитися «на людях».

Вже деякий час римські часописи, а особливо «Іль Джорнале», вели завзяту кампанію проти «золотої каналії», проти доробкевичів, що розбагатіли за війни, спекулюючи на постачанні припасів, і тепер розважалися за війни, спекулюючи на себе грошей, тим часом як величезні маси народу, зруйновані війною, бідують, і сама італійська держава переживає важку фінансову кризу. В числі від 28. XII «Іль Джорнале» радив:

«Задля пристойности і моралі Рим повинен дати приклад провінціям Італії: потрібно покласти кінець нахабному виявленню небувалої пишноти та розкошів, отій гульні, що відбувається по різних місцях, де елегантна проституція ковтає, як у величезну прірву, золоту людей. Високодостойний Нітті (прем'єр міністер — С. О.), промовляючи в парламенті, заявив, що він відчуває глибоке обридження, коли довідується, що якийсь чоловік чи жінка витрачає тисячі лір на якийсь одяг...»

В числі від 30. XII знову:

«Уже з тижднів люксусові готелі Риму готують свої великі сальони. Їх власники розіслали цілі відділи лакеїв та слуг, щоб вони скуповували найдорожчі припаси, найбільш пошукувані і в найбільшій кількості. Комерсанти, що тепер сміються в обличчя людини, яка звертається до них по ф'яско (пляшку) олії, щоб нею приправити свої скромні макарони, поставили зате ресторанам нічної гульні квінтали олії по ціні, втрое дорожчій, ніж офіційно установлена. Високодостойний Мур'ялді (міністер торгівлі — С. О.) тим часом продовжує обіцяти, що олія прийде, що народ буде задоволено...»

«Але ми скажемо більше: олія вже прийшла. Але де вона поділася? Маленьку частину її призначено крамницям... однак найгіршої якості, що відгонить милом. Більша ж кількість і кращої якості пішла до Апольо, до Марінезе, до Реджіни, (назви найдорожчих ре-

сторанів і готелів — Є. О.) і на вія Венето. Народ вдоволившись тим, що намілюватиме собі кишки, коли золота каналія маститиме себе олією... Невже, Ексцеленціє, Ви не розумієте, на який глум віддають Вас ті люди, що так розкидають гроші?!

«Якщо ж розумієте, то Ви, мабуть, слабші від того, що про Вас говорять.

«Чи, може, ми мусимо прийняти іронічну заувагу одного часопису, що написав кілька вечорів тому, ніби Ви особисто зацікавлені в справах великих вимог (з боку ресторанів і готелів — Є. О.) і великих постачань?

«І в тому і в другому випадку Вам не залишається нічого іншого, як відійти. А як ні, то вжійте заходів, енергійно, ще сьогодні! Вже від тижнів, кажемо, іде повною парою підготовка до оргії... Марінезе, Апольо, концертний сальон театру Констанці (опари — Є. О.) та інші попереджають щодня в усіх часописах, що оргія новорічної ночі буде жахлива... І як це все ми поставимо у зв'язок з шостою національною позичкою, що її уряд захотів назвати позичкою відновлення державних фінансів... то, Високодостойний Нітті, слів не вистачає! Треба покласти гальмо на божевілля найнеморальніших витрат, які колинебудь бачив Рим, батько цивілізації. Коли б урядові заходи спізналися, їх може випередити справедливність народу, що його в такий спосіб зневажають (підкреслення часопису, як і далі — Є. О.). Телеграма з Парижу, яку нижче друкуємо приходить ще вчасно, щоб ми з стовпців нашого часопису кинули нашу урочисту пересторогу. Вона — поважний симптом того народного обурення, що його викликають усі ті, хто заробив не знати як гроші під час війни і тепер не знає, як їх краще витратити. Ось ця телеграма:

«Париж, 29 вранці (запізнена). В наслідок інцидентів, що виникли під час нічних розваг у ніч під Різдво на Монмартрі, де натовп доробкевичів брав участь у гультні люксових ресторанів, поліція заборонила зустрічі Нового року по ресторанах і готелях».

Коли я прочитав це все та інше, що тут не наводжу, заявив рішуче, що не вважаю для себе можливим брати участь у ресторанный зустрічі Нового року, бо зовсім не хочу, щоб мене вважали за одну з «золотих каналій» чи доробкевичів війни. Я попросив, щоб наш внесок — 70 лір — був ужитий на користь полонених на Азінарі.

Моему прикладові послідували Шебедев та Бальмен («пролетаріят»!) і А. Чехівський. Але Наталя Геркен нашою заявою була страшенно поденервована і зробила п. Бальмен сцену, гнівно докоряючи її, що люди з Пресбюра своїм «диким» ставленням вибивають її з колії та руйнують її пляни.

Але потім з'явилось розпорядження поліції, яким наказувалося всім власникам ресторанів, каварень та інших подібних підприємств

«зачинити двері опівночі» і не допускати до нічних розваг. З цього приводу «Іль Мессаджеро» пише:

«Цьому розпорядженню можна тільки радіти. Після важких і страшних іспитів війни Італія потребує суворого та зосередженого життя. Занадто великі були приготування, що їх деякі нічні льокалі робили з ціллю організувати зустріч Нового року... І якщо яка родина чи гурток приятелів не зможе привітати 1920 рік десь у тракторії чи в каварні з чаркою вина в руках і з новорічними побажаннями на вустах, то, з другого боку, уникнеться сумного й гидкого видовища зустрічі якоїсь сп'янілої пані у розкішному хустрі в супроводі такого ж кавалера з тими, хто з порожнім шлунком відпочиває в лахмітті на голій холодній землі, пересякненій вогкістю...»

Увечорі зайшов до нас Мазуренко і запросив зустріти Новий рік у малому товаристві в них, бо з запроєктованої загальної зустрічі нічого не буде. Відмовитися було незручно і ми, запросивши з доручення Мазуренка також Чехівського, Карманського та о. Бона, провели вечір у Мазуренків дуже приємно.

Запрошували ми й п. Єремієву, але вона відмовилася, мовляв, завжди зустрічала Новий рік з Михайлом Махайловичем.

Розійшлися ми від Мазуренків о другій годині ночі. Ми йшли серединою вулиці, бо в італійців існує звичай в ніч під Новий рік викидати через вікно все непотрібне, зужите, поламані дрібні речі, пляшечки від ліків і пляшки від вина... Стріляють з револьверів. Звичайно це все відбувається опівночі, але дехто, випивши, практикує це й серед ночі. Стріляниною і галасом ніби відганяють нечисту силу, хвороби тощо. А викидаючи все старе й непотрібне, ніби ліквідують все неміле в попередньому році.

Головні розмови тепер про «уряди України». Величезна більшість схиляється на бік Ткаченка, бо його уряд уважається і національним, і більше життєздатним та тривалим. Взагалі помітно зростає думка, що більшовизм переможе, хоч і не в первісній формі, а у формі «закріплення здобутків революції».

Борщак був у французького консула, просив про візу, і той йому сказав, що питання визнання України — на черзі дня. Там же Борщак довідався, що Мако і кн. Трубецький стоять на «чорному списку» Антанти і тому ніколи не зможуть дістати віз до держав Антанти. Мако ніби служив у більшовицькому посольстві Балабанової у Швейцарії, а кн. Трубецький — жертва якогось доносу. Пригадалося знову, як швайцарці на кордоні з Австрією мили спину князеві різними хемікаліями, шукаючи секретних інструкцій... І хоч нічого не знайшли, більше одного дня не дозволили залишатися у Швейцарії. За кілька днів до його приїзду з'явилася в часописах вістка, що до Швейцарії мав приїхати «відомий український більшовик кн. Трубецький», і цього було досить!

Пані Мако, яку я теж відвідав, казала, що в Парижі беруть го-

ру «федералісти» — Артем Галіп і Василь Панейко. Граф Тишкевич — занадто старий і нічого зробити не може.

Чехівський вважає нашого Тодота Галіпа людиною «дуже хитрою», що з нею треба триматися «обережно». Він та інші називають його «циганом». Причини неприхильности Чехівського до Галіпа треба вбачати в його близькості до Д. Антоновича та в його залицянні — може тільки дипломатичному до Наталі Геркен.

Новий рік в Антоновича зустрічали, крім Н. Геркен, Мако з дружиною, Вовк, племінник Антоновича, Пащенко і Галіп.

Місія для полонених зустрічала Новий рік теж окремо, запросивши тільки Перепелицю.

Лучинський і Борщак «чорносотенствують» і лають галичан на громний зразок.

2 січня 1920

Комедія з Новим роком! Виявляється, що тільки ми його зустріли приємно і весело.

Перепелиця з Севрюком вирішили відколотися від «голодранців», що стоять занадто далеко від державного корита. Думку цю подав ніби Перепелиця, а Севрюк її радо підтримав:

— Навіщо нам уся ота шантрапа! Краще зустрінемо Новий рік своєю компанією.

Отже «вершки суспільства» мали зібратися в готелі «Росія» — мали то бути самі шикарні панове й елегантні пані. Севрюкова поїхала запрошувати Антоновича і Н. Геркен. Запрошено також Маків, Вовка, Пащенка; з місії для полонених — Ів. Коссака і кн. Трубецького з дружиною. Але ні Галіп з нашої місії, ні Парфанович з військової не були визнані гідними високої чести. О четвертій годині дня Антонович уже дав свою згоду, але о десятій, коли вже треба було сідати за стіл, з нашої місії ще нікого там не було. Прождали до одинадцятої. Коли проїхала, нарешті, Наталя Геркен, але сама.

— Вибачте, я тільки на хвилинку . . . Я тільки мушу повідомити, що Дмитро Володимирович та інші не зможуть приїхати, бо до нас дехто прийшов і нам не можливо залишити гостей . . .

Подивилася на витягнені обличчя господарів, і — будьте здорові!

Увесь вечір, як оповідав мені князь, був зіпсований. Бодай попередили б скоріше . . . Потім стало відомо, що Антонович з усіма запрошеними з нашої місії і не запрошеним Галіпом зустрічали Новий рік в «Ексельсіорі», себто в приміщенні голови місії.

Довідавшись, що і Парфановича не запрошено до Севрюків, Антонович посилав і до Парфановича, але його не знайшли вдома. Коли ж йому про це сказали, він відповів:

— Коли мій шеф мене на Новий рік не запрошує, я з принципу (? !)

ні до кого не йду... Я проходив усю ніч вулицями Риму і мені, загально кажучи, було добре...

Коли Антонович прийшов на другий день з візитом, Севрюкова почала висловлювати жаль з того приводу, що вони не могли зустріти Новий рік разом. Вона думала, що Антонович буде вибачатися, а він натомість відповів:

— Краще не будемо про це говорити, Лишім це...

Мазуренка теж не було запрошено на бенкет нашої новоявленої аристократії, а що і з Антоновичем взаємини у нього тепер не дуже приязні, то Мазуренко й zorganizував свій гурток з тих, що нікуди не були запрошені. І не програв...

Чутки про те, що Антонович «відстає» Мазуренка, мабуть, брехливі. Антонович був з візитом в Мазуренка, а Мазуренко — в Антоновича. Бодай назовні їх стосунки цілком коректні, хоч про попереднє приятелювання вже немає й мови після того, як Антонович відмовився передати справи Мазуренкові.

Бальмен і Шебедев, на жаль, нікуди не були запрошені і, «купивши вина найміцнішого та найдешевшого», пішли до Гриненків.

Так зустріла Новий рік невеличка українська колонія в Римі. І хіба ж ця роз'єднаність і прихована взаємна неприязнь не характерні і не символічні? Як нам далеко до національної солідарності!

Севрюк найпізніше завтра виїздить до Льозанни. Саворен, швайцарська машиністка, що працює з Ніною, казала їй, що причина виїзду має бути «політична», бо вона писала якийсь лист, що має стосунок до того виїзду, але сказати більше побоялася.

Ніна була в Наталі Геркен, і та їй оповіла, що кн. Трубецький, на якому лежало завдання влаштувати спільну новорічну вечерю, навіть і не подумав про те, щоб попередити учасників, що вона не відбудеться. І тому, коли Антонович та Н. Геркен вже були одягнені й готові йти на бенкет до Севрюків, нараз з'явилися Пащенко і Галіп у смокінгах, з урочистим виглядом.

— Яким чином? У чому річ?

— Та зайшли за вами, щоб їхати разом на вечерю...

— На яку вечерю?

— Та ж в «Умберто»...

Антонович, побачивши таке недбалство і неуважність до членів своєї місії, розлютився, почервонів і заявив:

— В такому разі ми залишасмося дома.

Пробували зв'язатися з Севрюками телефоном, але — безуспішно. Тому Н. Геркен мусіла поїхати до готелю «Росія» сказати, що не приїдуть.

— Та як же? Ми вас стільки ждали...

— Але ж, розумієте, ми не можемо залишити наших гостей, що були такі ласкаві до нас завітати...

А Севрюкова тоді і каже:

— Ну що, якщо ваші чоловіки нудяться без вас, то ми, звичайно, не можемо вас затримувати...

— Як вам подобається ця фраза? — питала з обуренням Наталя Ніну.

Панна Наталя оповіла також, що саме тоді, як вона була у Севрюків, лакей приніс візитівку — о. Сембратович! Допіру вернувшись з таборів полонених і не знаючи нічого про відміну спільної вечери, явився він порсто до ресторану «Умберто», але знайшов, як і Парфанович, замкнені двері. Не розуміючи, в чому річ, він подався до «штабквартири».

— Треба було бачити це видовище, — сміялася панна Наталя. — Та візитівка обійшла навкруги стола, і кожний знизував плечима з таким виглядом, ніби хотів сказати:

— Ну і що його робити з тою нахабою?!

Але, зрештою, не можна ж було не запросити...

Наталя Геркен оповідала також, що Севрюк не тільки від Ніни все ховає, але й від Коссака, що й було одною з причин димісії Коссака. Зрештою, і Антонович ніколи не міг добитися від Севрюка пояснень, про що він, наприклад, пише до уряду. Звідти в наслідок Севрюкових листів приходять до Антоновича запити, а він нічого в тій справі не знає. А як запитає Севрюка, той зараз влаштує обід, пришле Наталі Геркен квіти, і справу якось затре.

...Перше Антонович піддався на цю вудочку, але тепер уже не був на трьох обідах Севрюка. Останніми часами Севрюк щось дуже хвилюється, бігав до Антоновича, просив у нього підтримки... Тепер Севрюк спішить до Льозанни на пораду до Степанківського, бо одержав відомості, що до Риму має приїхати ревізія на чолі з Жуковським, щоб перевірити діяльність місії для воєннополонених. Севрюк уживає всіх заходів, щоб не пустити ревізорів до Італії і послав з цією ціллю Бандрівського до Відня, а сам тепер їде до Степанківського, що «все знає і все може».

Коссак пообіцяв, коли Севрюк подорожував по Сіцилії, 10 000 лір на різдвяні подарунки для полонених, але Севрюк відмовляється дати ці гроші.

— Можна було б зробити заощадження на приміщенні та на платні, — підказав Коссак.

— Чому ні? — відповів Севрюк. — Починайте з себе.

І зменшив йому платню на 50%, себто замість 6 000 виплатив 3 000 лір. Проте собі нічого не зменшив. Саворен, швейцарська машиністка, каже, ніби Севрюк думає зменшити платню і Ніні, що одержує 600 лір, бо вона, мовляв, підробляє в дипломатичній місії. Але це вже, мабуть, хтось зле пожартував...

*

Були в нас о. Бон і Карманський. Оповідали, що Наталя Геркен одержала від брата листа з Букарешту (п. Наталя потім це Ніні підтвердила), у якому той пише, що Василь Вишиваний одружився з

якоюсь румунською королівною. На весіллі було все українське посольство.

Отже починається нова авантюра з гетьманством. І о. Бон, і Карманський горою за Вишиваного. Вони всіма силами намагалися мене переконати, що Вишиваний — великий демократ і що весь український народ аж кричить (?) за новим царем (?).

Галіп каже, що Василь Вишиваний, себто Вільгельм Габсбурзький — давня кандидатура Василька на українського гетьмана і що Скоропадський, якого підтримували німці, перехопив гетьманство від Вишиваного, якого підтримували австрійці. Тут, мовляв, і корінь ворожнечі Василька до Скоропадського — старий габсбурзький патріот не міг цього стерпіти.

Загалом справи занадто ускладнюються, а люди щораз більше деморалізуються.

3 січня 1920

Завтра рано виїжджають Лучинський — до Парижу, Карманський — до Відня. Через Карманського передаю листа до Хоменка, давнього університетського товариша, що працює тепер у нашому віденському посольстві; а через Лучинського — лист до Ісаевича, товариша по фракції есерів у Центральній Раді і паризькій делегації.

В листі до Ісаевича, між іншим, написав: «... З газет, головним чином американських, довідався про „Комітет незалежної України“, де Ви секретарюєте, який має провести широку культурно-політичну українську акцію. Цікавий був би я про це більше знати. З великою цікавістю читаю завжди „Ль'Ероп Орієнталь“... Я взагалі слідкую за українським життям за кордоном, — з обов'язку і з власної охоти, — тому був би Вам вдячний, якби Ви мені час від часу щось посилали — якусь вістку, листівку, лист, часопис...»

«Ось скоро вже три місяці, як ми тут. Розуміється, я задоволений тим, що, нарешті, після довгого безробіття можу знову щось робити. За цей час написав і вмістив у часописах щось 14 статей, але писати можу тільки уривками, в час спочинку, бо урядові години праці в мене сходять на канцелярйну писанину, від якої особливої користи ніхто не має. Поза службою хочеться вчитися, студювати, бо тут для студій необмежені можливості. І якщо цих можливостей тепер, коли стоїш у першоджерел світової культури, не використати, хто зна, чи пізніше трапиться щось подібне. Тижнів зо два тому приїхала до Риму група грузинських студентів, яку відрядив грузинський уряд для студій у Римському університеті. Ось справді добре вкладені гроші, а в нас...»

«Зле в нас з нашою місійною атмосферою. Це вже, видно, наше загальне лихо. Мені, що звик до ідеалістичної атмосфери нашої сту-

дентської громади, а потім Центральної Ради, де тільки й думалося про громадську працю, а ніколи про якусь кар'єру, гроші чи „живання життя”, приходиться тут іноді дуже невесело... Та Бог із ним! Головне, що я знову лівию. Не в тому розумінні, що я знову починаю вірити в соціалізацію землі та інші соціалістичні гасла і збираюся повертатися в лоно партії, — це не можливе, — але в тім, що коли бачиш оргії за народні гроші, коли бачиш навколо той духовий маразм, ту розпусту, що панує навкруги, коли чуєш сморід розтління людської совісти, мимоволі починаєш думати, що із старим треба скінчити, що мусить прийти щось нове, що переверне людську психіку, примусить думати і відчувати. Думати і відчувати! Бо тепер, на жаль, більшість цього не вміє. А найгірше, що колишні товариші, есери, партійні діячі і т. д. на очах у тебе крадуть, крадуть, крадуть... Ніби навіть по закону, але крадуть! І нема змоги спинити. Нема кому сказати — годі!

«Але ж так не буде вічно!

«Не знаю, що Ви думаєте і знаєте про Севрюка, а мені було б цікаво знати... Мене цікавить ця людина. Що за здатності! Можливості! Які зв'язки! Які засоби! Майже щомісяця, за прикладом свого свояка Степанківського, роз'їжджає по Європі, надзвичайно турбується нашими тутешніми полоненими і в Льозанні, і у Відні; одержує за це добру платню — 16 000 лір, лакеїв, нове мешкання; дивує італійців своїм багатством (звідки?), влаштовує лукулловські обіди, купує для жінки хутра по 25 000 лір, але не дає полоненим обіцяних на різдвяні дарунки 10 000 лір, словом, репрезентує на славу нашу таку багату на терпіння, на сльози, на хвороби, на кров Україну.

«С ще у Вашій партії інший товариш — колишній міністер, а тепер ревізор військових місій — Жуковський. Ще в жовтні м. р., як я їхав до Італії, він говорив мені у Відні, що має теж приїхати до Риму — виявити, скільки несправедливого про військову місію в Римі там плетуть. Маючи Севрюка товаришем ще з першого курсу Київського університету, я дуже радів, що правда вийде нагору і наклепники будуть засоромлені. Але, на великий жаль, Жуковського щось затримало. До того ж Севрюк поспішив з'їздити в черговій подорожі до уряду... Тепер тут знову пройшла чутка, що — в інтересах остаточної реабілітації Севрюка — Жуковський таки далі хоче відвідати Севрюка. Але цей, нічого про ці гарні наміри не знаючи, виїхав учора до Льозанни.

«Зрештою, як тут запевняють, Жуковський однаково до Риму приїхати не зможе, бо тут, мовляв, із візами дуже трудно. Так загибав невинуватою репутація мого колишнього, а Вашого й теперішнього товариша...

«На цьому покищо кінчаю і вітаю Вас щиро. Якщо будете бачити Михайла Сергійовича, вітайте його від мене, і якщо він часом питатиме, що я роблю і що думаю, покажіть йому цього листа... Але тільки йому і більше нікому».

4 січня 1920

Лучинський вчора не виїхав, бо не впорався з багажем. На просьбу Ніни, листа до Ісаєвича через нього не передав. Натомість передав листи до графа Тишкевича і до Мірних. У листі до графа написав:

«...Випадково я довідався від о. Бона, що Ви маєте на меті видати велику картографічну працю про Україну. Дуже був би радий, коли б наступна відомість Вам могла пригодитися:

«В Інсбруку, в музеї „Фердінандеум“, знаходиться гльобус під назвою „Гльобус фон Др. Ф. А. Якгер — 1813 р.“. На ньому я знайшов і дорогу нам назву „Україна“. Це слово написано таким же шрифтом, як „Польонія“, „Московія Еуропа“, „Італія“. Переходячи з правого берега Дніпра на лівий, вкриває він теперішні губернії Волинську, Подільську (трохи), Київську, Чернігівську і Полтавську. Таким чином ще довго, навіть після остаточного знищення української автономії, слово „Україна“, як одзвук славного минулого нашої батьківщини, живе в Західній Європі».

В листі до Мірних написав:

«...Не знаємо, чи знайде Вас наш лист, та все одно все життя складається тепер якось „а може“, то і лист мусить цьому загальному правилу підпадати. Одного листа ми вже вислали Вам до Відня, а вчора через секретаря Ватиканської місії — Карманського, що туди поїхав, переказали, щоб Вам того листа переслали до Берліну.

«Лучинський і Боршак їдуть завтра до Парижу. Лучинський одержав посаду у графа, а Боршак надіється одержати, бо тут кажуть, що всю паризьку місію, крім графа, звільнено, і графові дано вільну руку набирати нових людей. Кажуть також, ніби граф одержав звідкись колосальну суму в 60 мільйонів — не відомо тільки, від кого і яким чином. Проте залишається факт, що всі тут — більш чи менш потаємно — націлюються тепер на Париж, бо, поперше, в нашій місії тепер грошей не густо, а, подруге, в наслідок взаємних інтриг та пліток усі тут успіли один одному набриднути, і кожному хочеться на свіже повітря.

«Ніна служить машиністкою у військовій місії Севрюка. Я служу в Пресбюрі — був завідувачем, працював по 12 годин на добу, одержував 1 000 лір, але не зумів як слід лявірувати між людськими амбіціями, тому змістили, і я працюю тепер секретарем у тому ж бюрі, отримую 1 150 лір і працюю тільки 6 годин. Маю тепер змогу навіть писати листи знайомим... Хай живе поступ!

«Проте новому завідувачеві (Галіпові) відносини в бюрі, здається, не дуже смакують, і він усе студіює французькі часописи та багато говорить про Париж. Хай живе Франція!

«Д. Антонович все мріяв про відставку, подавав (чи говорив, що подавав, але «какая різниця»?) кілька разів прохання про димісію, але уряд все якось її не приймав. Поїхав до уряду Єреміїв, димісію Антоновича прийняли, але він... передумав.

«В. Мазуренко вже два місяці їде до Відня, але Мазуренчиха обіцяє, що не далі, як за два тижні, він буде... у Парижі!

«Самостійники галичани поробилися федералістами, федералісти наддніпрянці — самостійниками, гетьманці лізуть у більшовики, а галичани пнуться у гетьманці.

«З Берліну виринув знову Скоропадський, а з Букарешту вискочив Вишиваний, ... а може якийсь Фердінанд Бурбон (вже не Сікст).

«Люди міняються, орієнтації міняються, погляди міняються... Хай живе поступ!

«Петлюра — Ткаченко... Ткаченко — Петлюра... Хто кого і для чого?

«Тим часом, з Новим роком! Дай Боже, щоб усе йшло гоже, а що негоже, того не давай нам, Боже! Вчимося філософії і говорім словами Кузьми Пруткова (хоч, може, він цих слів і не говорив): „Куда прьощ, дурак? Нікто необ'ятного обнять не може!“

«Носиться трісочка по хвилях моря житейського, і де її хвилі приб'ють, там і буде їй „тихая пристань“...»

*

Ніна була у Маків. Пані Мако дуже хвалила Д. Антоновича. Казала, що це — абсолютно чесна і дуже порядна людина. На жаль, не досить енергійна і до дипломатичної кар'єри не придатна. Так воно, мабуть, і є. В усякому разі щодо чесности і порядности Антоновича я не маю найменшого сумніву.

Інакше висловлювалася п. Мако про Севрюка. Між іншим, вона твердить, що він одержує не 16 000 місячно, а 35 000. Лучинський запевняє мене, що це відповідає правді, бо і кн. Трубецький говорив йому, що він одержує 9 000; а що він у порівнянні з Севрюком! Крім того, князь одержує ще якісь представницькі та якісь інші гроші, що дають йому можливість жити в люксовому пансіоні «Санта Катеріна» (на розі вія По і Корсо д'Італія, зовсім близенько від нашої місії), де живе також о. Бон і платить 33 ліри денно. Трубецький має дві кімнати — для себе і для жінки, платить 60 лір денно, себто 1 800 місячно. Сам Трубецький казав Ніні, що йому пансіон коштує 2 400 лір на місяць.

З Лучинським ми розпрощалися дуже добре. Він залишив мені кілька своїх книжок, що не містилися йому в кufрах, і говорив, що вживатиме всіх заходів, щоб перетягнути нас до Парижу. Я не відмовлявся, бо зрештою не знати, як довго і в яких умовах зможу тут залишатися. До того ж у Парижі Мірні, а це наші найкращі приятелі, що з ними ми так гарно жили у Швайцарії...

Галіп чогось нудиться, сумує. Тутешнє життя йому дуже не до смаку. Почувається, що Мазуренчиха його дуже не злюбила за його раду Антоновичеві не передавати справ Мазуренкові, поки не прийде підтвердження телеграми.

Антонович тим часом одержав листа з Відня від Храпка, який

вихвалює всякі свої «якості» — свої й дружини Оксани. Хотів би мати в нашій місії якісь посади. Він — юристконсульт при нашому посольстві у Відні. Галіп, мабуть, турбується, щоб Антонович не звільнив його і не дав місця Храпкові... Але це — абсурд.

У нас з Галіпом гарні товариські взаємини.

6 січня 1920

Сьогодні в Римі день дитячої радості. Як його досі діти ждали! І, ждучи, вішали, повні надії, ще звечора у пічки свої маленькі шкарпеточки чи панчішки, щоб сьогодні вранці, тільки розплющивши оченята, кинутися шукати, що в них поклала добра бабуся Бефана.

Старші люди оповідають, що ті шкарпеточки чи панчішки треба вішати у комин, через який вночі влітає Бефана, але в багатьох модерних будинках немає більше коминів, а стоять звичайні газові печі. Та діти — не педанти, вони знають, що незалежно від форми печі Бефана і без комина знайде спосіб відвідати всі приміщення, де ждуть її діти, і кладе до шкарпеточок чи панчішок повно-повно, з горою, різних дарунків, а злим, тим неслухняним, насипає вугілля. Діти знають також, що Бефана мусить поспішати, і вночі не дуже добре видно, тому деякі, спритніші, що «подають великі надії», привіщують, на вяский випадок, разом з своєю маленькою панчішкою ще й мамину велику — а ну ж Бефана, підсліпувата, помилиться і накладе повно в ту велику...

Коли маленькі, сповнені надії, йдуть увечорі до ліжка, дорослі вибираються з дому на покупки. Всю ніч відчинені великі й малі крамниці, залиті електричним світлом, переповнені дитячими забавками. І від того світла, і від тих забавок ніч під 6 січня набирає святкового вигляду. Це ж бо ніч трьох магів, трьох царів із Сходу, що принесли Христові-Немовляткові перші дарунки — золото, ладан і смирну.

Католицька церква досі святкує цього дня потрійне свято — «поклоніння волхвів», чи отих трьох королів, що його викликала поява («епіфанія») таємничої зірки; перетворення води у вино на весіллі в Кані Галілейській; охрищення Ісуса в Йордані, коли і Дух Святий з'явився (знову «епіфанія») в образі голуба. Народна словотворчість переробила «епіфанію» в Бефану; народна мітологія зробила з Бефани добру бабусю, що роздає дарунки дітям; народна творчість вимережала навкруги постаті Бефани прегарні легенди, оповіла, що Бефана була стара жінка, яка занадто дбала про своє господарство і не цікавилася тим, що робиться у світі. Коли йшли «тріє царіє», щоб поклонитися Божему Немовляткові і народ з усіх сторін збігався, щоб глянути на те диво, на той пишний царський похід з верблюдами, хтось покликав Бефану, щоб подивилася на те незвичайне видовище, вона лиш рукою відмахнулася:

— Ото погляну, як вони вже назад їхатимуть... Тепер мені ніколи.

І тому присуджено їй до кінця віку все виглядати з вікна — ніби в чеканні того поворотного походу. І в Римі до недавнього часу робили Бефану із старого шмаття, з чорним обличчям та червоними очима, і ставили біля вікна... Але сьогодні я вже таких ляльок не бачив. Здається, вони цілком вийшли в моди... або, може, знаходяться ще по тих бідніших дільницях, де я не був.

Зате я був на площі Навона — в осередку веселоців Бефанової ночі.

Ця величезна, подовгаста площа, що займає колишню арену цирку імператора Доміціана (сидіння приховані під будинками, що оточують площу), вся заставлена будками й будами, рундуками та імпровізованими крамничками, возами і возиками, переповненими смачними солодощами та дитячими іграшками. Тут же й неминучі в таких випадках балагани з грою в кеґлі, стрільням у ціль, з різними силомірами, з залами магічних дзеркал, льотеріями і різними іншими способами ворожіння та пробами щастя... Ярмарок, як ярмарок. Тільки що ніч надає всьому оточенню казкової фантастичности й романтичності... Дарма, що над усім панують, мабуть, ніде не чуваний гармидер і галас. Кожний озброєний маленькою трубкою, а дехто запасся й автомобільним гудком, і кожний один одному, а найбільше дівчатам, дмуть над вухом що тільки сили, не зважаючи, чи хто від цього не оглухне... Кажуть, що колись представники найкращих верств суспільства брали в цьому найдіяльнішу участь і оббігали вулиці Риму, сурмлячи цими маленькими сурмами та обмінюючись при зустрічі з знайомими не потиском рук, а гучним сурмінням. Згук сурм Бефани був свого часу такий популярний, що композитор Гайдн склав відому «Дитячу симфонію», де головну роль відіграють поруч із барабанами та цимбалами саме оті сурми Бефани, і вся симфонія представляється як мистецьке оформлення галасу та гармидеру Бефанової ночі.

Тепер з загальною демократизацією звичаїв свято Бефани — вже чисто народне свято, в якому примітивна неопанованість південних темпераментів бере гору над ледве прищепленою чемністю, і найбільш веселим та забавним видається верещати комусь несподівано над вухом так, що бідолаха аж кидається на бік, або кинути в обличчя жменю конфетті з такою силою, що може й очі вибити. Колись конфетті були своєрідним залицанням, заграванням, тепер вони перетворюються в знаряддя дикого бою.

Дмуть, дмуть у сурми... Аж дивно. Дорослі поводитися, мов діти. Ніби ті самі скромні та виховані люди, що ще вчора поспішали з заклопотаним виглядом полагоджувати якісь свої справи і готові були цохвиліни вбачатися перед зустрічними за якийсь незручний поштовх, у ніч під Бефану забувають все, що їх ще вчора турбувало, і, витягши з кишені чи з-під плащу заховану там сурмочку, по-

чинають нараз щосили сурмити... ніби намагаються скинути з себе нараз усі турботи й клопоти:

— Росте плата за помешкання... не вистачає грошей на опал...
Сурми, моя сурмо!

— Хліб подорожів. Ліра щораз більше втрачає свою вартість...
Сурми, моя сурмо!

— Син у фашистах, брат у комуністах, і сам не знаєш, до котрого берега пристати... Сурми, моя сурмо!

І вона слухняно сурмить. Хрипка, голосна, незносна. Слухняно сурмить до самого ранку на розпач всіх тих, що хочуть спати.

Але я, коли повернувся пізенько додому, хоч і чув ще деякий час ті сурми на вулиці, заснув швиденько сном праведних...

*

Був сьогодні в Міжнародному мистецькому клубі. Познайомився там з румунським скульптором Северіном. Ми досить довго проговорили з ним на політичні теми. Він бував у Києві, дуже цікавиться українським визвольним рухом і висловлював українцям своє повне співчуття.

8 січня 1920

Вийшло в світ ч. 16 «Ля Воче...» — перше в 1920 році. На нього склалися статті В. Шебедева «Україна сама все зробить...», Т. Галіпа «Східня Галичина і новий статус», Гриненка «Що таке Україна?» і «Скалки світла», моя «Італійський парламент і Україна»; передруки статей, що з'явилися в італійській пресі в нашій справі, як «На європейський схід» С. Перепелиці в больонському «Прогресі» та «Більшовицький похід на Україну» полк. Дж. Капелью в «Персеверанца»; з женецького «Журналь де Женев» взято статтю «Українська трагедія» та протестну ноту Українського комітету в Женеві, підписану Павлом Чижевським, кол. депутатом Думи, і чимало інших дрібніших заміток.

Тим часом в італійських часописах видруковано вістку, що на українській території, звільненій від Денікіна, створено новий український уряд на чолі з Петровським (а що М. С. Ткаченко? — Є. О.). Більшовицький російський (!) уряд провадить енергійну пропаганду, щоб здобути симпатії українських селян. Визнано незалежність України, але введено і на Україні систему робітничих рад, яку схвалено в січні 1919. Створено український комітет війни, до якого ввійшли представники українських комуністів, однієї фракції лівих соціалістів-революціонерів і фракція боротьбістів, себто соціал-демократів (тут поплутано: боротьбістами називаються ліві есери, а ліві соціал-демократи Ткаченка називаються «незалежними» — Є. О.). В заклик, яким цей комітет звернувся до населення, сказано: «Знову постала

українська соціалістична республіка, вільна і незалежна. Вона буде в згоді з російською соціалістичною республікою. Як тільки більша частина України буде звільнена від Денікіна, буде скликаний всеукраїнський з'їзд робітничих рад».

Чеський «авторитетний часопис», звідки празький кореспондент узяв цю вістку, коментуючи факт визнання більшовиками української незалежності, зауважує, що вони очевидно пригадали собі, що українські селяни вже двічі виганяли їх з України.

Одночасно італійські часописи приносять телеграми з Парижу про те, що й Польща визнала незалежність України при умові, що Україна, себто уряд Петлюри, відмовиться від Галичини, на що уряд Петлюри погодився. «Польський генеральний штаб почав уже окупацію Східньої Галичини, недавно звільненої від військ Денікіна». Але ж війська Денікіна ніколи не були в Галичині! Чи під «землями Східньої Галичини» розуміються Волинь і Поділля? Телеграма з Парижу, що її надрукувала, між іншим, «Ля Провінча ді Кремона», так і висловлюється:

«В міру того, як росіяни відступатимуть, поляки поширюватимуть зону окупації, щоб країна знову не попала в руки більшовиків. Можливо, що так дійдуть до самого Києва».

Добра мені незалежність! І як в тому всьому розібратися?

Тим часом цей розгاردіаш починає просякати в душі декого з наших «місіонерів». Вчора ввечорі ми були в Мазуренка на його запрошення. У нього веред на руді, треба буде різати. А покищо він просив мене самого «на розмову». Виявляється, що він хоче нав'язати зносини з більшовиками, які вже знаходяться в Італії і мають великий вплив на італійських соціалістів. Він мав на увазі головне Водовозова, але від Шебедева довідався, що справжній советський представник живе в «Контіненталі» і що ніби сам Нітті відвідав його неофіційно, бо офіційно італійський уряд «нічого не знає» про приїзд цього представника. Нітті показував йому меморандум у справі визнання советського уряду, який він повіз потім до Парижу.

Мазуренко хотів би, щоб я якось з цим представником познайомився і познайомив його з Мазуренком; він потім переговорював би з ним від імені української соціал-демократичної партії. Самому ж Мазуренкові, мовляв, як офіційній особі, не випадає починати справу... Цю справу треба б вести дуже потаємно, щоб ніхто не довідався, бо в теперішній ситуації, коли далеко не все ще ясне, такі зносини моглиб шкодити місії... Мазуренко потішав мене запевненнями, що тепер на Україні справа йде до замирення з більшовиками і скоро встановиться спокій, а «якби виникли для мене якісь неприємності», «я міг би повернутися на Україну».

Він декілька разів запитував мене, чи не думаю я повертатися на Україну. Але на це я йому твердо заявив, що вертатися на Україну не збираюся, бо хочу студіювати за кордоном, до того ж здоров'я мо-

єї дружини не надто певне, щоб я міг собі дозволити на життя в тамтешніх умовах.

Мазуренко сказав мені, що вчора дістав від В. Винниченка першу частину його історії української революції і листа, в якому він пише, що на Україну покищо не збирається їхати, але вважає, що Мазуренкові варто б туди повернутися. По всьому видно, що Мазуренко справді, якщо справи підуть більш мирним шляхом, на Україну таки повернеться.

Мазуренко казав мені також, що поки тут був С. Перепелиця, переговори з більшовиками провадив головне він, як «людина принципова», від імені Мазуренка. Але тепер Перепелиця у Відні, і тому Мазуренко вирішив переговорити зі мною, бо знає, що на мене можна покластися... Перепелиця має дістати гроші для місії, коли ж їх не дістане, буде зле (це, мабуть, попередження!).

Я сказав, що подумаю... І думати буду довго.

Севрюк — у Льозанні, Бандрівський — у Відні, а тепер о. Сембратович, побувавши в кількох таборах, прислав телеграму, що вважає кінцевим поїхати негайно до Відня — переговорити і порадитися із своїми «компатріотами» (Петрушевичем? — Є. О.). До о. Сембратовича чомусь всі ставляться з підозрінням. Наталя Геркен визнає, що він людина енергійна, але, мовляв, дбає про власну користь. На жаль, цю другу половну фрази можна прикласти до величезної більшості наших «місіонерів», але не першу...

9 січня 1920

На замовлення В. Мазуренка, я мав іти сьогодні до більшовиків, але не пішов. Мені ця справа цілком не подобається. Якщо соціал-демократи хочуть переговорювати з більшовиками, при чому тут я, що ніколи соціал-демократом не був?

Завтра вранці має відбутися в Антоновича нарада голів та секретарів наших трьох місій для встановлення спільної політичної лінії у зв'язку з існуванням урядів Петлюри, Ткаченка і Мануїльського з Раковським. Участь у цій нараді братиме й Галіп, але мене не запрошено.

Не вважаючи на заборону отамана Коссака, о. Сембратович таки поїхав до Відня. Дехто здогадується, що він був просто ревізором від д-ра Окопенка і, роздививши усе як слід, побувавши в таборах і зібравши досить матеріялу про «діяльність» місії для военнополонених, поїхав скласти звіт про те, що бачив. Тим часом румунський уряд дав згоду на перевіз наших полонених до Румунії, де ген. Дельвіг формує нову нашу армію. Цей дозвіл і цю армію в'яжуть із акцією Вишиваного.

Дістав листівку від Ісаевича. Він пише, що свого часу він виступив з делегації на мирову конференцію «у зв'язку з напрямом політики Директорії, якої абсолютно не поділяє. Дальша ситуація для мене персонально неясна. Українську працю проваджу тим неменше далі, але — вже безплатно . . .» У постскрипті: «Покищо лишаюсь у Парижі. Партія знову дала мені мандат на представництво в будучому конгресі. Отже мушу залишитися за кордоном. Але коштів немає . . .»

Ісаевич стоїть тепер близько до М. Грушевського. Вчора ми довгенько прогворили про нього з Т. Галіпом. М. Грушевський видрукував статтю в органі французьких соціалістів «Л'Юманіте» («Людськість») з приводу проєкту Клемансо створити навколо більшовицької Росії санітарну бльокаду, при чому ніби й Україна мала б брати участь у цій бльокаді. М. Грушевський запитував, на яких українців властиво розраховує Клемансо, бо українці мають уряд з Ткаченком, Мануїльським та Мазепою і не думають брати участь у цій бльокаді . . .

Галіп називає цю статтю «великим нетактом»: «Наш некоронований гетьман не повинен іти до якоїсь там „Л'Юманіте” і ставити в ній крапку над і . . . Поки ситуація не з'ясувалася, треба мати і Петлюру, і Ткаченка . . .» У зв'язку з цією розмовою про Грушевського Галіп дав мені листа Грушевського з Парижу до Д. Антоновича від 12 листопада 1919. Тоді він ще не виступав проти уряду Петлюри, а, навпаки, чекав від нього асигнованих від міністерства на журнал «Л'Ероп Ориєнталь» 25 000 франків.

З дозволу Галіпа здіймаю з цього листа відпис, бо він надто цікавий:

«Вельмишановний Пане После!

«Дістав Вашого листа з 7. XI., за котрого дуже дякую. З огляду на те, що Ви не виїжджаєте, і я сподіваюся Вас застати, на разі посилаю Вам тільки копію листа, якого посилаю нині Матюшенкові.

«У делегації я застав велику бучу, яка однак, здається, втихомирюється. Поява в газеті Степанківського різних історій про делегацію і телеграма з приводу цього до Донцова, де він скаржиться, що сплетні всі вийшли від одного з членів делегації. Делегація мала бурхливе засідання й винесла формальне побажання до Голови, щоб подібні „енунціяції” не повторювались. Друге: стало відомим, що 23. VIII. Панейко подав французькому міністерству закордонних справ формальну заяву, що в справі Західньої України тільки він і Томашівський уповноважені до якихнебудь заяв. З цього приводу вчора відбулось екстренне засідання, де Панейко був змушений заявити, що він свою заяву візьме з міністерства назад. Можливо, що це наладнає відносини.

«Щодо Тишкевича, він оповідав мені, що в нього гарні відносини з послами італійським, румунським, сербським, але з офіційними антантськими колами відносин нема, — він підходить до них через фінансові кола, і в цьому йому корисний бельгієць Грот, а з Фошом він виробив собі побачення через клерикалів. Фош сам клерикал,

і в такому дусі говорив з ним Тишкевич: на Україні треба не тільки французьких інструкторів та професорів, але й священників; було б добре, якби Фош узяв на себе верховне командування українською армією так, як має над арміями польською й чеською. Це все — казав Тишкевич — так сподобалося Фошеві, що він на прощання сказав з власної ініціативи: „Але для цього треба насамперед, щоб Україна була визнана самостійною”, — і дуже стискав йому руку.

«Савченко в середині жовтня був у Лондоні з делегацією союзної журналістики і цікаво оповідає про свою розмову з Ллойд-Джорджем. Взагалі в офіційних сферах приймали цих журналістів дуже сухо, не пускаючись ні в які розмови. Ллойд-Джордж на приватнім прийнятті також пропустив 5 чи 6 журналістів без усяких слів, але коли, представляючи Савченка, сказали йому, що він українець, Л. Джордж просто кинувся на нього, засипав його питаннями, і виглядало так, що це мав багато питати, та тільки його викликали. Спитав, які відомості з України, чи Петлюра далі стоїть на чолі війська, які відносини з сусідами, чи хто допомагає Україні.

«Савченко сказав, що відомості не веселі, бо одночасно доводиться битися з більшовиками і Денікіном; що допомагають Румунія та Польща.

«Л. Джордж запитав, яка велика армія — хоч приблизно. Савченко сказав: щонайменше 80 000. Л. Джордж замітив, що це поважне число.

«Із розмов з англіцями Савченко виніс враження, що вони дивляться на Колчака, Денікіна і Юденіча, не як на якихось політичних діячів, а просто як на своїх служок: поки несе службу, поти й платять.

«Тепер усе зайняте промовою Л. Джорджа з 8. XI. Її коментують як розрив з політикою Клемансо; стримана у висловах, але повна відмови від дальшої помочі російській реакції (під рукою може й будуть помагати, але явно від цієї політики відмовляються — так висловився переді мною один дипломат), і курс на нове „Прінкіпо”.

«На честь нашої редакції „Ероп Орієнталь” треба сказати, що вже за три дні до промови Л. Джорджа цей новий курс вгадано, і мені запропоновано зробити проект вступної статті на тему „нового Прінкіпо”, якого рішення триматися редакція. Взагалі справа журналу стоїть добре; найкращий показник, що й ті народи, які спочатку не охотилися приступити або й просто відмовлялися, тепер уже самі зголошуються до участі. Шкода тільки, що й досі нема тих 25 тисяч, асигнованих міністерством.

«Момент взагалі переломовий. Настрій дуже тривожний. І я не здивуюсь, коли і в цих країнах прийде до громадянської війни, — сказав мені сьогодні вище цитований досить консервативний дипломат. Справа Садуля впала, як іскра. Сьогоднішній страйк друкарів зробив на буржуазію враження дуже гнітуче. Але із страху перед більшовиками всі помірковані елементи йдуть направо і збиваються в бльоки. Однак незадоволення велике, особливо допікає брак вугілля.

«До Женеві сподіваюся повернутись між 20-25.

«Вчора, 11. XI., відбулася нарада делегацій „Альоженів” (малих народів кол. Росії); поставлено питання про участь у конференції „Прінкіпо”, коли б її скликувано. Присутні висловилися „за”, але взяли на обговорення до своїх делегацій.

«З високим поважанням М. Грушевський».

*

Приблизно того самого часу, бо 6 листопада, писав до Мацієвича (в копії до Антоновича) також посол А. Яковлів з Гаги:

«Високоповажаний Пане После і Товаришу!

«Дуже дякую за листа і долучені до нього документи. Дійсно, вони мене дуже зацікавили, бо освітлили деякі сторони нашої політики, які для мене не були досить ясні. Я цілком підтримую Ваш плян з деякими, правда, застереженнями, власне щодо гарантій для України. Але гадаю, що це вже справа наших дипломатів

«Щодо протилежного пляну, який обстоював Панейко, то з приводу цього я можу Вам подати деякі найновіші відомості, бо минулого тижня я був у Лондоні і мав там дуже цікаву розмову з послом палати комун комодором Конверті, з яким удалося мені познайомитися через одного чоловіка. Він казав мені, що консервативна більшість парламента, як і Л. Джордж, ніколи не визнають України (підкреслення Як-ва — Є. О.). Навіть тоді, якби Денікін був цілком розбитий. За Україну стоять ліберали (наші есери) та соціал-демократи. Як тільки буде повалений цей уряд і утвориться новий, Україна напевно буде визнана. „Тільки — казав мені Конверті — допоможіть нам скинути цей уряд, бийте Денікіна з усіх сил, а ми потім вам допоможемо».

«Він вносить у цих днях інтерпеляцію до парламента в справі Галичини і запитує уряд, як він терпить панування меншости поляків над більшістю населення українського та жидівського в Галичині. Крім того, вже внесена інтерпеляція про визнання самостійности Балтики і Кавказу. Конверті додасть також і про визнання України. Він добре поінформований мною про українські справи. Я вияснив йому зв'язок Денікіна з німцями через Скоропадського, Колокольцева та інших. З його слів видно, що чим гіршою буде справа Денікіна, тим краще для нас, при чому, на його думку, після того, як Денікін залишить територію України, ми повинні піти на згоду з більшовиками і не повинні робити інтервенцію на Москву. Я запевнив його, що далі своїх кордонів ми ніколи не хотіли йти і тепер не підемо.

«Я познайомив Конверті з заступником Стаховського в Лондоні, радником Олесницьким, який буде інформувати його далі.

«На жаль, мушу зазначити, що наша місія в Лондоні ні складом, ні персонально не відповідає тим вимогам, які б можна їй поставити. Не тільки в дипломатичній роботі; але і пресова служба поставлена дуже зле. Через це в англійських часописах так мало подається про нас, а замість того пишуть всілякі дурниці у формі кореспонденцій з Варшави.

«Прошу не прийняти це за пиху, коли я напишу Вам про роботу моєї місії. Подаю не тільки для інформації, бо знаю, що Ви частіше зноситься з нашим урядом і можете поінформувати його про роботу нашої місії. Місія наша потроху завоює Голляндію та Бельгію. Уряд Голляндії ставиться дуже добре до нас і фактично визнав нас уже давно, хоч візити у міністра закордонних справ я ще не дістав. Нам посилають „вербальні ноти”, в яких нас іменують „Легасіон українців”. Нам дають дипломатині візи і візують пашпорти наших громадян, які місія видає їм. На доказ цього посилаю Вам примірник офіційного журналу міністерства торгу та промисловости і міністерства закордонних справ „Гандельсберіхтен”, в якому надрукована наша стаття про Україну. Вся голляндська преса завжди до наших послуг, і ми вміщуємо не тільки всілякі телеграфічні відомості, але й цілі статті. Так, наприклад, д-р Вальдман умістив п'ять великих статей в „Ньюе Ротердамше Курант”. Проф. Нірмейр з Утрехту з власного почину помістив три великі і дуже симпатичні статті про Україну.

«Щодо Бельгії, то уряд покищо офіційно не пускає місії в Бельгію, а неофіційно їхати я не хочу. Проте я ужив усіх заходів, завів знайомства серед впливових депутатів (через інші особи) і тепер з дня на день чекаю рішення. Бельгійську пресу ми також опанували всю і всіх напрямків. Особливо нас підтримує соціалістична і фляманська преса. Ми випускаємо мало не щодня економічні та політичні бюлетені, які тепер користуються великою повагою і успіхом, передруковуються різними часописами та журналами, не тільки голляндськими і бельгійськими, а й іншими. Взагалі мушу зазначити, що багато зробили і цілком виправдали себе витрачені на місію гроші. Зазначу додатково, що на пресу я маю дуже мало грошей. Дуже буду вдячний Вам, Пане После, коли Ви й далі інформуватимете мене про справи нашої політики. І прошу Вас, чи не знаєте Ви, що означає напад на Тишкевича «Л'Юкрен»? Чи запримітили Ви полеміку „Воли” з „Українським прапором”? Звертаю також Вашу увагу на бюлетень карпато-росів у Парижі ч. 6, в якому й про Вас згадують. Є якась аналогія між критикою цих „росів” і критикою д-ра Панейка та „Українським прапором”.

«З щирим поважанням і товариським привітом А. Яковлів».

10 січня 1920

Написав статтю для «Джорнале д'Італія» — відповідь на лист кн. Барятинського, а потім довідався, що й Шебедев написав свою відповідь, але для «Джорнале дель Пополю».

Наталя Геркен дістала візу до Франції і їде довідатися про дійсний стан речей і зорієнтуватися... Дуже енергійна та амбітна дівчина! А зорієнтуватися таки треба. В часописах такий калейдоскоп подій, що від них голова ходором ходить...

Нарада в справі намічення політичної лінії і орієнтації відбулася, але нічого важливого на ній не вирішено, і все покищо залишається так, як і було. Взяли в ній участь: Д. Антонович, В. Мазуренко, Т. Галіп, І. Коссак, о. Бон і Пащенко; здається, був також Мако.

Севрюк прислав телеграму, щоб частину місії звільнити, а решті скоротити платню на 40 і 50%. Сам поїхав до Берліну.

Вітя Радченко прислав листа від 4 січня з Льєжу в Бельгії:

«... Ось ми вже й в новій країні. Сказати правду, всі наші залишили Францію без жалю. Тут далеко симпатичніше — і місто, і люди. Якось більше подібне до Швейцарії. Маємо вже візи до Англії, так що тут довго не задержимося. Якщо в капелі будуть гроші, пройдемо автом Голляндію, побудемо місяць в Англії і тоді просто до Італії, бо бажано застати там ще сезон, — кажуть, ніби він кінчається в лютому. Коли об'їдемо ще й цю державу, зможемо сміливо сказати, що об'їхали всю Європу, якщо не рахувати Еспанії та балканських країн. У Німеччині думаємо побувати по дорозі на Україну. Господи, коли вже ця дорога буде!

«Надходить Різдво. Не знаю, як будемо зустрічати його на чужині. Наші збираються влаштувати ялинку. Не знаю, як буде. Шкода тільки, що не всі у нас є. Був Трухлий (Сергій, може, знаєте? Був дуже корисний член, але тепер вийшов із складу капелі, бо його відклакали Дніпросоюзівці для якоїсь дуже важливої справи. Також і друга дуже симпатична людина, Микола Чайківський, що часто підписувався на листах до Вас, відходить. Він — професор Кам'янецького університету, думає вийти з капелі (з посади адміністратора), бо страшенно знервувався і воліє повернутися до своєї праці. Тоді мені буде дуже самотно, бо ці люди, можна сказати, були мені найближчими в капелі. Дякую Вам за газету. Якщо ще буде щось в Італії, будь ласка, надсилайте. Шкода тільки велика, що нема в нас кому перекласти до пуття статтю (справа йде про мою статтю, що з'явилася в журналі „Музика” — Є. О.).

«Я тепер учу англійщину...

«Чи вдалося передати мого листа на Україну? О, Боже мій, я вже скоро збожеволю. Уявіть собі мене, яка ніколи не плакала, і взагалі мене дуже рідко можна було бачити сумною, тепер можу через всяку дурницю сидіти і проливати гіркі сльози... А з зовнішнього вигляду що зі мною сталося! — це палиця, на яку натягнули сукню...»

11 січня 1920

Сьогодні ми з Ніною, як звичайно в неділю, оглядали Рим. Обійшли цього разу чималий шматок, починаючи від площі св. Йоана Лятеранського з її величезнимobelіском з червоного граніту, найстаршим і найвищим з усіхobelісків Риму, що його поставив в египетських Тебах Тутмес III півтори тисячі років до народження Христа;

з баптистерієм Константина Великого, що був первісно «німфеумом» (лазнею) римських патриціїв Лятеранів, але перебудований послужив пізніше для всіх інших християнських баптистеріїв (хрестильниць); з Святими сходами з Пилатового дому, що по них вірні повзуть навколішках, бо ними йшов Ісус Христос; з Лятеранським палацом з його славновісним музеєм; з Лятеранським собором, патріяршою катедралею — «матір'ю і головою всіх цевков світу», і аж до Терм Каракалі; звідти, поза Колізей, додому.

Про кожную з цих славних пам'яток історії та мистецтва написано гори книжок, і тут варто б також дещо записати, але, може, прийде ще час на це, бо, зрештою, ми оглядали це все дуже побіжно, — раді були побути трохи на свіжому повітрі після тижня канцелярійної праці. А сьогодні було так приємно і гарно ходити між величезними руїнами колишніх терм Каракалі з їхніми колосальними залами, яким за дах давно вже служить чарівне італійське небо; з-поміж мармурових плит підлоги (де вона збереглася) пробивається яснозелена трава, а з неї подекуди проглядає давня мозаїка. Ідеш і чуєш, як під ногами гуде порожнеча. Через щілини бачиш темні льохи — колишні приміщення для опалу та для стоку води цих давніх римських лазень. Намагаєшся увидити натовпи римлян, що заповнювали колись розкішні простори між цими обдертими тепер, але завжди ще величними стінами.

В повітрі ніби вже рання весна. Мімози вкриті жовтим цвітом. Ніна помітила пташку, що вже клопочеться про кубелечко у високіх мурах. Як тут швидко відходить зима! Ніби її й не було... Сонце так приємно пестливо гріє...

Прийшли додому втомлені вкрай. Ніби сп'янілі надто теплим повітрям.

Але при вході зустріли Наталю Геркен і Вовка.

— О, яка я рада, що нарешті Вас зустріла! Я була у Вас уже тричі, — защебетала панна Наталя. — Залишила Вам у дверях кімнати записку. Прочитайте їй обов'язково приходьте сьогодні до мене (це вона до Ніни).

Справді, в дверях записка:

«Дорога Пані!

»Заходила до Вас сьогодні двічі, але не мала щастя Вас бачити. Хотіла дуже вибачитися перед Вами за те, що не мала змоги вчора о 9 год. до Вас зайти, також не могла ніяк додзвонитися до Вас телефоном. Прошу дуже ласкаво вибачити мені. Також дуже прошу зробити мені премність — прийти до мене сьогодні о 6 год. на чашку гербати побалакати по-французьки з французьки з французької амбасад. Буду дуже вдячна, якщо Ви захочете допомогти мені в цьому ділі. Цілую ніжно. Прошу вітати Вашого чоловіка. Наталя».

— Глянь, Нінусю, скільки тут французького: «по-французьки з французьки з французької амбасад!»! Це — щоб тобі приподобати-ся, — пожартував я, прочитавши голосно записку.

Але Ніні не було до жартів: лежала пластом від утоми.

— Ну, і як же ти? — запитав я дружину.

— Ясно... треба піти.

— Але ж ти така втомлена.

— Нічого. Ще маю час відпочити.

Тепер вона на цій «гербаті», а я з нетерпеливістю чекаю новин, що їй панна Наталя обіцяла розповісти.

13 січня 1920

Чашка «гербати» мала повний успіх, і коли «французи з французької амбасадки» пішли додому, Антонович запропонував повечеряти в славнозвісному ресторані «Ульпія», що його влаштовано в рештках однієї з абсид великої еседри базилики Форуму Траяна. Телефоном запрошено й мене, і я з цікавістю оглядав — зрештою, не рідке в Римі — поєднання найдавнішого з модерним.

Старовинні цегляні мури, цілком голі, ні чим не прикриті, закруглялися над нами і бігли півколом, а низки засвічених на них каганців надавали всьому оточенню фантастичного вигляду: в їхньому непевному світлі, що коливалося й блимало, все ніби танцювало і тремтіло... Високо під стелею, пробито дірку, і з неї час від часу визирали кучеряві голови і неслися пристрасні мелодії неаполітанських пісень.

Народу було повно. Всі столики зайняли елегантні пані в хутрах і пани, що говорили всіма мовами світу. Тут збираються вершки римського космополітизму, і кожний англосакський турист уважав би непроцenenним гріхом не побувати в ресторані «Ульпія» — серед давніх мурів славнозвісного Форуму.

Коли ми вишли по першій годині ночі, Траянів стовп з бородатими даками підносився перед нами, як величезний знак оклику (це після кількох чарок доброго вина); ніч була тиха, чарівна, і ми одноголосно рішили відвідати Колізей.

Місяця не було, все ж на цій величезній арені було досить світло, — це випромінювало на неї італійське небо, ніколи не занадто темне, але не настільки світле, щоб очі могли відкривати рани віків, які вдень псують вражання величі.

— Гарно, правда? — звенувся до мене Дмитро Володимирович. — Кожного разу, як тут буваю, особливо отак уночі, мене охоплюють подив і шана. Подумайте тільки, що двох третин Колізею вже не існує. Адже, починаючи з середньовіччя, Колізей служив за каменоломні! Такі величезні палаці, як Венеції на Венеційській площі, Канчеларія, що був деякий час парламентом, порт Ріпетта і навіть почасті собор св. Петра у Ватикані побудовано з матеріялу, вибраного з Колізею. І все ж — бачите! — яка велична озія!

Містична тиша заливала все навколо, і навіть наші голоси її не

порушували. Крім нас — нікогисінько. Було вже по другій годині ночі. І нараз панна Наталя:

— Заспівайте, пане Євгене!

— Бог з Вами! Що за ідея!

— Чому ж? Дуже добра ідея... Подумайте, чого тут тільки не було! І бої глядіяторів, і полювання на диких звірів, і морські бої, і — пізніше — фортеці середньовічних баронів, і церковні процесії на вшанування мучеників, і безконечні лави туристів, що намагаються залишити своє ім'я, написане десь на цих старих каменях і напевно мають чим згадати Колізей; а ми, подумайте, можемо лише здогадуватися, що й з наших земель тут не бракувало колись мучеників, які може падали жертвою в боях глядіяторів, а, може, в кривавому змаганні з тигром чи левом... Чи ви вірите в метампсихозу? — несподівано запитала вона мене.

— У метампсихозу? — здивувався я. — Себто в перевтілення душ?

— Так. У перевтілення. Вірите?

— Кажучи по правді, ця проблема для мене не існує. Я просто над нею й не думав.

— А от подумайте... Уявіть, що ви вже були давно-давно, яких 1900 років тому... Що вас привезли на цю арену, а ви, знаючи, що смерть не минуча, нараз станули в мистецьку позу і заспівали пісню своєї країни... Станьте в позу і, як тоді...

— Але ж це був би жахливий анахронізм... Я знаю тільки сучасні пісні.

— Байдуже! Ми слухатимемо голос і слова. Уява додасть інше. Погляньте, яка тут чудова для вас арена... Саме для вашого голосу.

І я таки заспівав. І, мабуть, було дивно цим старим стінам, що стільки бачили і чули, почути ще й невідомі мелодії, які закликали місяць, щоб зійшов, аби кликали гетьманів, щоб встали і подивились...

14 січня 1920

Антонович отримав телеграму з Відня від Перепелиці, щоб Андрій Макаренко зробився представником Директорії за кордоном з осідком у Відні. Становище на Україні неясне, але треба мати надію.

Супрун обіцяє прислати гроші для місії згідно з новим бюджетом. Становище Антоновича в уряді добре.

Одержано й обіжник про скорочення штатів та платень.

За новими штатами радника в місії немає, тому Мазуренко став секретарем, Чехівський — бухгалтером, Пащенко — молодшим урядовцем, і тільки Мако залишився далі на посаді аташе. Про «дискваліфікацію», за висловом Лучинського, ніхто не говорив, всі мовчки прийняли свої зменшені титули.

Був у редакції «Музика», дав коротку замітку про хор Кошиця. Появиться в найближчому числі від 31 січня.

Був також у «Джорнале д'Італія», запитував про свою статтю —

відповідь кн. Барятинському, яку заніс учора. Дзанетті, редактор закордонного відділу, прийняв мене дуже симпатично, і ми чимало з ним переговорили. Я дав йому книжку Дюбре «Два роки на Україні» (по-французьки). Він сам пише книжку про російську революцію, то йому пригодиться. Він просив прислати йому українські газети, що я завтра зроблю.

Лучинський написав з Парижу:

«... Після багатьох клопотів, ми приїхали до Парижу, який привітав нас морозом і негодою. Пансіон ми знайшли зараз же завдяки рекомендації литовців. Платимо по 20 франків від особи, що робить 24 ліри. Взагалі тут життя значно дорожче, ніж у Римі, але є все, що хочете.

«Граф Тишкевич призначив мене помічником секретаря місії, а секретарює тут М. Рудницький. У Парижі я узнав багато нового. Насамперед поляки та румуни нам допомагають і тепер почали наступ на більшовиків, щоб зайняти Київ і передати його Петлюрі. Всі балачки про анексії української території, які нібито обіцяли полякам, цілком брехливі. Поляки допомагають Петлюрі не за територіяльні придбання, а щоб закритись Україною від великої Росії. Ясно, що треба триматись обов'язково тільки Петлюри, бо тільки він може дати самостійну Україну. Щодо згоди з більшовиками, то це так, як згода з Денікіном.

«Гр. Тишкевич звільнив увесь склад делегації, залишив тільки 4 соби. Шелухин, Зархій, Кушнір та інші подали заяву, що голова ради міністрів А. Лівницький не має права їх звільняти, бо їх призначило міністерство закордонних справ. Цікаво, що коли звільняли першу частину делегації (себто нас з Вами), то ці Зархії не протестували, а, навпаки, казали, що проти нас треба вжити суворих заходів.

«Тишкевич — тепер єдиний представник УНР в Парижі, мандати всіх інших скасовано.

«Я передав йому Вашого листа, і він дуже зацікавився тим гльобусом. Казав, що треба б його сфотографувати.

«Справа України з політичного погляду стоїть добре, бо Антанта зацікавлена збудувати на межах Росії кордон із сильних антибільшовицьких організацій. Погано тільки, що самі українці тепер розгубилися між трьома таборами — демократів-самостійників, федералістів і більшовиків.

«Вітайте дружину від мене і жінки. Пишіть. Відданий Вам М. Лучинський.

11. 1. 1920. Пансіон М-ме Асснат.

«Постскриптум. Хор тепер у Бельгії. Мірних також немає в Парижі».

(Далі буде)

Всі права застережені.

Copyright 1967 by Eugenio Onatsky, Buenos Aires, Argentina, and by „Sucasnist“, Munich, Germany.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Українсько-єврейська зустріч у Парижі

У рамках «Міжнародних інформативних зустрічей», довголітнім керівником яких є о. проф. де Кастіґон, у Парижі відбулася цікава та вдала українсько-єврейська зустріч для обговорення теми «Юдаїзм й антиюдаїзм у Східній Європі». Цю зустріч підготував і з українського боку доповідав д-р І. Мусянович, голова Українського руху для об'єднання Європи; з єврейського боку доповідачем був Манес Спербер, видатний письменник, публіцист та громадський діяч. На зустріч прибула численна публіка від обох сторін (коло 70 осіб), яка взяла жваву участь у дискусії.

Сама зустріч важлива вже хочби тому, що Париж є одним з осередків діяльності Світового конгресу євреїв — організації, яка успішно піклується культурними та матеріальними справами євреїв у діаспорі і в якій членами є багато визначних осіб, що посідають великий вплив на стосунки єврейської громадськості до інших народів. Тим часом між українцями і євреями на терені Парижу доходило тільки до обміну листами при нагоді різних спірних питань, що найчастіше виникали не з вини обох сторін. Ось у 1964 році довелося вияснювати деякі речі з приводу опублікування в Києві пасквілю Т. Кичка п. н. «Юдаїзм без прикрас». Однак не бракує й добрих товариських взаємин між деякими особами з єврейського та українського боку. Дехто з-поміж цих євреїв є щирим приятелем України і знавцем української культури та літератури. Все ж таки загала єврейської громадськості реагує на українські справи з позицій, створених історичними ранами та болями, що їх євреї зазнали на Україні впродовж історії, а навіть з позицій деяких неоправданих передсудів.

Д-р І. Мусянович трудиться від багатьох років над тим, щоб довести до зустрічі між представниками обох

народів, до обговорення гірких історичних фактів у нашому співжитті і до порозуміння та співпраці. Сьогодні на Україні й українці, і євреї черговий раз опинилися в подібному підневільному становищі, і було б прикро, якби знову доходило до трагічних непорозумінь замість до потрібного спільного фронту проти спільного поневолювача.

Зустріч вдалася тому, що з обох боків висловлювано думки щиро та відкрито; постав справжній діалог, який при дальшому поглибленні може дати добрі наслідки. Отож варто зreferувати всі висловлені на зустрічі думки, бо вони відзеркалюють теперішній стан обоєчних взаємин і вказують на те, що треба ще з'ясувати в майбутньому.

І. Мусянович широко накреслив історичне тло співжиття обох народів, ствердивши при цьому, що в княжу добу України євреї відіграли важливу роль торговельних посередників і часто були наділені привілейними грамотами. У пізніший період вони також були чинником економічного росту країни. З упадком княжої держави і під час різних чужих панувань на Україні дійшло до відчуження між євреями і українським населенням. Чужа влада часто використовувала євреїв для своїх цілей. Хоч євреї ніколи не були панівним елементом на Україні, їхня доля великою мірою була пов'язана з панівними режимами. У своїй визвольній боротьбі український народ завдавав також удари єврейському населенню. Все ж таки деяка частина цього населення не переставала тісно співжити з українцями; не зважаючи на це, між євреями і українцями відкрилася величезна прірва, збільшена кривавими жертвами під час козацьких походів і народних повстань. До поглиблення цієї прірви спричинився також факт, що в царській російській імперії євреї були адміністративно конфіновані на ук-

раїнських землях і вся антиєврейська політика царського режиму здійснювалася фактично на Україні і то на conto українського народу.

Доповідач з'ясував позитивне ставлення керівних осіб української революції 1917-20 років до єврейської національної меншини і співпрацю численних єврейських діячів з українською владою. Але й не меншим було включення євреїв у російсько-більшовицький табір. Знову дійшло до кривавих зударів, яких не вільно приписувати виключно українській державній владі, як це робилося після першої світової війни і завершенням чого було вбивство Симона Петлюри. Так само в другій світовій війні можна знайти різні сторінки єврейсько-українського співжиття — темні і світлі. Однак світлі сторінки чомусь призабути, а діяльність митрополита А. Шептицького для рятування євреїв від німецько-нацистського знищення залишається в тіні. Тому бажаним є, щоб про все минуле між українцями і євреями говорити ясно та одверто, бо тільки в той спосіб можна зрозуміти весь його трагізм; майбутнє можна будувати на тих основах, що дали єврейському народові можливість зберегти свою багату традицію на Україні і саме там виростити найкращих промоторів сучасного єврейського національного руху. Доповідач ствердив із жalem, що теперішні умови на Україні також не сприяють українсько-єврейському зближенню, бо за останнім переписом людности виходить, наприклад, що більшість єврейського населення на Україні подала за свою рідну мову — російську, а тільки незначний відсоток — єврейську або українську.

Доповідь д-ра Мусяновича викликала позитивну оцінку прихвних євреїв, які підкреслили його намагання бути об'єктивним і не шукати вини за будь-яку ціну тільки по одному боці.

Співдоповідачем виступив Манес Спербер, який виразно сказав, що він з великою симпатією ставиться до висловлених думок і до добрих намірів українського доповідача.

Однак одночасно він не може поменити тих об'єктивних та особистих труднощів, які стоять на перешкоді на шляху до глибшого порозуміння. Він сам походить з Жаботова коло Коломиї; у дитинстві він покинув ці землі, і те, що залишилося в його пам'яті, складається з позитивного та негативного. Деколи він цілком безтурботно жив разом з українськими дітьми, але деколи доводилося таки бути обережним та ховатися, — наприклад у час Великодніх свят. Доповідач підкреслив, що антисемітизм на Україні, як і в усій Східній Європі, тісно пов'язаний з питанням національного поневолення; що «поразки панівних націй були також катастрофами для євреїв». Погроми з доби Хмельниччини є чорною плямою в історії єврейства. При цьому М. Спербер відповів на питання в справі асиміляції євреїв з панівними націями: з соціологічного погляду трудно очікувати, щоб асиміляція йшла вгору, а не вгору; український же народ залишався соціально внизу. Доповідач згадав також, що він завжди здавав собі справу з понижень та нужди, що їх мусіли терпіти українці з боку кожного панівного режиму. Він пояснив, що, на його думку, удари населення були звернені в першу чергу проти євреїв, як проти проміжної групи між автохтонним населенням і панівними націями. Історія двох останніх світових воєн засвідчила, що на Україні існує певне протиеврейське підложжя, яке при відповідних обставинах виявляється як удари проти євреїв. Трагедію Петлюри доповідач розглядає так: Петлюра, може, й не був антисемітом, але за його часів мали місце погроми. Подібно в другій світовій війні антисемітизм українців мав нагоду виявитися в гітлерівських умовах. Доповідач думає, що не треба прислонювати чи применшувати існуючі труднощі і що щирість та рішуче засудження трагедій минулого єдино можуть привести до порозуміння між обома народами.

Після цього доповідача виступив о. Глясберг, який добре ознайомле-

ний з східноєвропейськими відносинами; він зазначив, що антисемітизм на Україні формувався в умовах та під інспірацією різних чужих режимів — російського, австрійського, польського, і тому важко говорити про якийсь «окремий український антисемітизм». Для історичної правди він ствердив, що особисто знав Петлюру і що Петлюра антисемітом ніколи не був.

Далі забрав голос письменник та літературний співробітник визначних паризьких журналів — Петро Равич, який заявив, що він виріс на Україні, що українці багато допомогли йому під час другої світової війни; що перші поеми він писав по-українськи і що був свідком переслідувань українців на їхній землі, а також і свідком українсько-єврейських непорозумінь. У німецьких концтаборах він був ув'язнений разом з українцями, «де й сидів як українець». За трагічну помилку треба, на його думку, вважати факт, що знайшлися досить широкі політичні кола серед українців, які «від Гітлера сподівалися свого національного визволення», що й довело до деяких протиеврейських ексцесів.

М. Борович з Кракова, який під час німецької окупації перебував у Львові, ствердив у своєму виступі, що «український антисемітизм звичайно виявляється при сприятливих зовнішніх умовах: революція 1917 року, друга світова війна, а тепер книжка Кичка». На його думку, митрополит А. Шептицький мусів скривати свою допомогу для євреїв також і перед деякими українцями.

Емануїл Райс, відомий читачам «Сучасности» літературний критик та есеїст, звернув увагу на те, що краще говорити про непорозуміння між українцями й євреями в історичному аспекті, бо сьогодні українці на всіх континентах — у Нью-Йорку, Парижі, Мюнхені — намагаються покласти край цьому непорозумінню. У другій світовій війні українці були «передусім жертвою гітлеризму так само, як і євреї».

Інж. Жуковський вніс з українською боку деякі важливі поправки щодо історичних та демографіч-

них даних, які цитували різні промовці. Він підкреслив, що в боротьбі українського народу в ділянці культури за останні десятиліття участь беруть також численні письменники-євреї, члени Спілки письменників України. Він запропонував, щоб учасники зустрічі заініціювали написання «Білої книги єврейсько-українських взаємин» і щоб цю тему не залишати недоброзичливим коментаторам.

Автор цього огляду висунув два питання: поперше, трагедія єврейсько-українських взаємин лежить великою мірою в тому, що обидва народи (беручи історично) були поневолені, хоч цей факт не довів до їхньої солідарності; подруге, всупереч історичним подіям серед українців не постав доктринальний антисемітизм, а, навпаки, в українській літературі дуже виразно помітне співчуття до гноблених окупантами України євреїв. Тому більше ніж дивним є, що євреї поставили українців у ролю своєї «козла відпущення» за весь антисемітизм на Сході Європи, хоч цей український антисемітизм не інший і не гірший, ніж в усіх наших сусідів. На його думку, тільки рішуче відкинення загальних та апріорних осудів може привести до справжнього порозуміння.

Пан Шубор нагадав, що про ці всі речі треба б писати французькою мовою, щоб єврейський загал у Франції міг про них довідатися. А кореспондент багатьох єврейських журналів, публіцист та письменник Ленеман, признався, що українсько-єврейські стосунки він бачить через призму підручника історії єврейства у Східній Європі: всіх єврейських дітей учать, що «українці найжорстокіше нищили євреїв при різних історичних нагодах» і що українці згадуються тільки з прокльонами. Він сам пише про українців тільки з епітетом «антисеміти», однак тепер переконаний, що після цієї зустрічі робитиме деякі розмежування, хоч одночасно він не уявляє, якою є пропорція тих українців, що думають так, як прив'язні на зустрічі. Зреферовані тут погляди учасни-

ків зустрічі можуть багато кого з-поміж українців шокувати і викликати навіть гострі застереження. Однак це не повинно б стати перешкодою, щоб довести до відома широкої української громадськості, які труднощі стоять на шляху до українсько-єврейського порозуміння та зближення, які теми належить взаємно дослідити і які пересуди треба усунути з обох боків. А найважливіше: ця зустріч підтверджує, що не вільно промовчувати або закривати неприємні сторінки нашої спільної історії, бо це тільки обтяжить наші стосунки дальшими комплексами, Одверте з'ясування трагічних подій минулого і засудження всякої

расової чи національної ненависти та насильства зможуть єдино привести до спільної акції на користь українського і єврейського населення на українських землях.

При кінці зустрічі висловлено загальне побажання, щоб їх продовжувати, щоб призадуматися над спільними виданнями з цієї проблематики. На жаль, не були згадані виховні аспекти цієї проблеми, а є очевидним, що нові покоління обох сторін треба виховувати в повній взаємній пошані — треба усунути з побуту, висловів та навіть жартів усе те, що є недобррозичливе для другої сторони.

Кирило МИТРОВИЧ

Неспортові думки з нагоди спортових ігор

Є в житті кожного народу свята й будні, які проходять майже непомітно, на які ми просто не привикли звертати уваги. Одним з таких свят були Перші всеканадські зимові ігри, які відбулися в столиці французької Канади між 11 і 19 лютого цього року. Українська преса в діяспорі майже не звернула уваги на цю подію, уважаючи, мабуть, що спорт — не політика, а тому, мовляв, і віддавати йому належну увагу — нижче гідності. Тим часом ніхто не заперечить твердження, що спорт — це не тільки видовище, а й могутній засіб виховання та один з найкращих показників життєвої сили народу.

У Канаді, як знаємо, преса пише в першу чергу про професійний спорт, про зірок, які іноді блиснуть на спортовому небозводі. Так, наприклад, тяжко знайти декілька рядків про водне польо чи гімнастику, а натомість, можна бачити фотографії борців-професіоналів, які займають цілі сторінки газет. Можливо якраз це й стало причиною того, що любительський спорт (а лише такий вид заслугує на назву спорту) в Канаді ще, так би мовити, немовля. З уваги на те, в

міжнародних спортових колах про Канаду говорять мало, серед рекордменів майже немає канадців.

Ігри, що про них мова, відбулися в Канаді вперше, і офіційні кола надавали їм досить великого значення. Про це свідчить той факт, що в церемоніалі відкриття, яке відбулося морозного лютевого вечора на площі перед парламентом провінції Квебек, взяли участь прем'єр-міністер Канади Лестер Пірсон, члени його кабінату, прем'єри провінційних урядів аж чотирьох канадських провінцій і цілий ряд видатних осіб. Знаменні ці ігри тим, що відбулися вони в ювілейний рік — у рік сотих роковин канадської конфедерації. Участь в іграх взяли приблизно дві тисячі спортсменів, між якими було приблизно півсотні українців. Виходили вони на бігові доріжки, у плавальні басейни, у гімнастичні зали не так для того, щоб здивувати світ рекордами, як для того, щоб продемонструвати монолітність народу-держави, яка починає друге сторіччя свого існування. На вагу золота мірялися не десяті частини секунди, а сама участь. Однак це не означає, що технічні висліди були другорядною,

зайвою річчю. Їх дбайливо записували для майбутніх поколінь. Кращим вручено золоті, срібні та бронзові медалі. Одне слово, все було так, як і на всяких великих спортових змаганнях, але найважливішою була сама участь. Та я вирішив писати про речі неспортові, висловити враження, нав'язані тією історичною для Канади подією.

Місто Квебек — великий музей

Місто Квебек — одне з найстарших міст Канади. Розкинулося воно на лівому березі ріки Святого Лаврентія, на мальовничих горах, з яких можна бачити широку долину ріки і родючі ниви правого берега. У Канаді немає другого міста, блукаючи яким, ви могли б читати історію і бачити, настільки вперед пішли люди протягом якихось двадцяти років. Поділене воно на дві частини: центр, обгороджений масивним муром, і приміські дільниці, які сучасним кільцем висотних будинків, фабрик та заводів немов стискають той мур, за яким колись ховалися відважні покорителі нової землі. У межах того муру й знаходиться старе місто з вузькими вуличками, які змійками в'ються в горах, посилаючись від часу будинками, кожен камінь яких — свідок буремних днів, завзятих битв.

Саме тому я й посмів назвати місто великим музеєм. Горді мешканці Квебеку ніяк не хочуть допустити до того, щоб ці свідки історії зникли від руки сучасних цивілізаторів, хоч у наш час все те, що оточене квебекським муром, можна уважати анахронізмом. Адже сучасний автомобіль ледве вміщається на старовинній вулиці. Однак тамтешні мешканці, мабуть, вирішили краще ходити пішки тими вулицями, ніж змінювати вигляд міста, що його уважають за колиску французької Канади. Нагомість навколо муру виростають нові дільниці з широкими, яскраво освітленими вулицями, найсучаснішими готелями, висотними багатоквартирними будинками, і мені здається, що сучасність досить таки добре гармонізує з історією.

Ми — французькі канадці

Бути в місті Квебек — це значить бути в цілком іншому світі. Воно так відрізняється від усіх інших міст Канади, що не помітити цього ніяк не можна. А відмінним зробили його люди. Про них і хочеться сказати декілька слів.

Якщо ви не знаєте французької мови, вам буде трохи тяжко. Це не значить, що ви розгубитеся. Зовсім ні. В усіх установах, ресторанах, готелях, музеях ви зустрінете людей, які говорять англійською мовою, але кожен найдрібніший напис зроблений по-французькому. У ресторані вам подадуть меню французькою мовою, шофер таксі — хоч і знає, що ви не тутешній — говоритиме до вас спершу по-французькому, у сальонах готелів авторові цієї нотатки за одинадцять днів пощастило почути тільки одну пісню англійською мовою. Іноді вам, може, і незручно стає, що не знаєте мови, якою навколо вас говорять, але саме такою дорогою зберегли канадські французи своє власне національне обличчя. Кожному ясно, що жити в англо-мовному морі і залишатися, так би мовити, собою не так легко. Але нащадки Верандрі, Жака Картьє, Шамплена і багатьох-багатьох інших не впали, як кажуть, лицем у болото. Не Монреал, а якраз Квебек може по праву називатися американським Парижем, бо саме тут збереглися французький дух, французька гостинність і безжурність. Ніхто тут нікуди не поспішає вдень, ніхто не відвернеться від вас, коли до когось звернетесь з якимсь проханням. Навпаки, не зважаючи на незнання англійської мови, перехожий терпеливо пояснюватиме вам, де є та чи інша вулиця, будинок, готель.

Член ділового комітету, який влаштував згадані ігри, своєю промовою на пресовій конференції почав такими словами: «Я народився французом і тому говоритиму рідною мовою, а тим, хто не розуміє моєї мови, пояснить деякі речі мій колега».

Почувши це, я збагнув, чому тут

на кожному кроці можна чути «ну сом канадіє франсе» (ми — французькі канадці). І мимоволі я згадав розповіді про Київ і тих своїх земляків, з якими довелось зустрітись тут таки, в Квебеку. І боляче було чути, коли молоденька дівчина чи студент Саскачеванського університету на моє питання українською мовою відповідали: «Так, я трохи знаю по-українски». І згадалася мені розповідь одного з українських туристів, який із сльозами на очах оповідав, що в Києві так і не почув

на вулиці української мови. Згадався мені й ті рядки з книжечки Лариси Латиніної «Сонячна молодість», якими вона оповідала (не без гордості!), що по дорозі у Варшаву українські спортсмени співали російських пісень. Щось подібне не тільки написати, але й подумати не міг би й десятирядний франко-канадський спортсмен. У цьому і полягає їхня вищість, і я в думці схилив перед квебекчанами голову.

Л. ГУСИН

Самостійність підприємств і централізм

Троє відповідальних працівників Донецького металургійного заводу намалювали 24 січня 1967 в газеті «Правда України» картину того, як центральні керівні органи дезорганізують працю заводу. 1966 року доменники докладали всіх зусиль, щоб знижувати простой, спричинені тим, що заводіві знизили пайок агломерату. Але й цей урізаний пайок поступав на завод нерівномірно, через що нормальна праця була неможливою.

1967 року завод зобов'язали виплавити чавуну на 5,4 відсотки більше ніж минулого. Однак те саме міністерство, яке дало заводіві цей збільшений плян, урізало йому пайок агломерату на січень 1967 з 65 тисяч тонн до 48 тисяч тонн. 1, 2 і 3 січня завод агломерату взагалі не одержав і через це недодав тільки протягом трьох днів 1100 тонн чавуну. Це означає, що з вини керівних органів завод несе величезні збитки; стає неможливим заснування фонду матеріяльного стимулювання робітників. Вони можуть працювати як завгодно добре, в надії на прощові премії, але жодних премій не одержать. Як же пов'язати таке становище з основною тезою економічної реформи, яка обіцяє за добру працю «матеріяльне стимулювання»?

Слід сказати, що центральні плянові органи дезорганізують працю не тільки Донецького металургійного заводу, а всієї металургійної промисловості України та інших республік СРСР. Це підтвердив відомий радянський економіст професор А. Бірман у статті, яку 11 січня 1967 опублікувала московська «Литературная газета». Проф. Бірман пише:

«...металургійним заводам встановлюють виробничу програму не реально, волонтаристську, бо домни, марфени і прокатні стани, на які ця програма розрахована часто ще не збудовані, не введені в експлуатацію».

Після усунення Хрущова його вчорашні соратники багатоговоряли про «шкідливий волонтаризм», який довгий час існував у керівництві радянської економіки. Вони натякали, що винен у цьому був Хрущов. Але Хрущова вже давно немає в уряді, а волонтаризм, як був, так і залишився.

Вже у самих проклямованих на вересневому пленумі ЦК КПРС у 1965 році реформах існує внутрішнє протиріччя. Партійні діячі вирішили одним махом підсилити централізм в економіці, ліквідувавши систему раднаргоств і створивши централізовані галузеві міністерства в

Москві, і одночасно дати підприємствам ту самостійність, якої вони потребують як повітря і без якої вони нормально працювати не можуть. І нема нічого дивного в тому, що, як перед реформою, так і тепер чути голоси, які намагаються пояснити керівникам партії та уряду, що підприємствам треба дати справжню, а не фіктивну самостійність.

Якщо партійне керівництво зберігає централізм, який шкодить господарству України, воно повинно нести матеріальну відповідальність за збитки, які часто спричинюють міністерства в Москві українським підприємствам. Професор Бірман у згаданій статті ствердив, що існуюча сьогодні в Радянському Союзі економічна система передбачає матеріальну відповідальність поставальника перед споживачем, але вона не передбачає матеріальної відповідальності міністерства перед підприємством. В його статті ми читаємо:

«Досвід показує з достатньою переконливістю, що без матеріальної відповідальності за спричинені збитки організаціям, які стоять за вертикаллю нижче, неможливо замкнути економічний механізм. Така відповідальність потрібна!»

Це дуже розумні слова. Міністерства і Держплан повинні повертати підприємствам усі збитки, спричинені поганою працею центральних планових і керівних органів. Щоб мати можливість повертати ці збитки, — каже проф. Бірман, — міністерства і Держплан повинні мати фонди з бюджету, призначені спеціально для цієї мети.

Від себе додамо: Коли міністерства почнуть платити величезні суми з цих фондів, тоді кожний побачить, скільки коштує народам Радянського Союзу централізм бюрократичного планового господарства.

А. К-ИЙ

Кілька епізодів із життя трудівників України

Робітник Донбасу Микола Миколайович Кузнецов розповідає про свою дружину:

«Моя дружина — місцева. Під час війни пропало свідоцтво про її народження. Живі її батько, брат, чотири сестри і маса людей, які знають її за місцем праці, за місцем народження і життя. Але от вже понад двадцять років вона живе з короткотерміновим паспортом. Воно, звичайно, жити можна, але прикро викрелювати з життя час, витрачений на постійні митарства до установ за цим паспортом». («Вимести сміття з-під ніг!» — «Известия», 2. 12. 1966).

Понад двадцять років постійні митарства до установ тільки тому, що під час війни пропало свідоцтво людини про дату її народження. У тому, що людина дійсно народилася, мабуть, ніби сумніву бути не може, бо ж вона прохає паспорта,

ходить до установ. І є багато людей, які можуть посвідчити, де і коли ця людина народилася. Але тоталістська система не дозволяє розв'язати таке елементарне питання за кілька днів. Після двох десятиріч митарств потрібне обговорення на сторінках радянської газети. Газета, звичайно, намагається створити враження, що винні малі діячі державного апарату на місцях. Але ж вони працюють згідно з інструкціями. А інструкції для них опрацьовують нагорі.

*

В Одесі існує «Одесільгоспбуд». Як це видно з назви, він має завдання здійснювати будівництво в селах. Одна контора «Одесільгоспбуду» знаходиться в селі Красносілка, а загін число один, яким керує ця контора, працює за сто кілометрів від неї. Мабуть, ніхто не сумнівається в тому, що робітники

такого віддаленого від контори загону мають не менше прав на відпустку, ніж робітники, що працюють по сусідству. Як виглядають ці їхні права на практиці? Про це так розповіла в московському часописі «Строительная газета» від 11. 1. 1967 профгрупорг Зоя Кузнецова з Березівки, Одеської області:

«Зібралися ви, скажімо, у відпустку. Отримали дозвіл від начальника ділянки і поїхали в Красносілку за відпускними. Приїхали, а начальника... немає на місці, нікому накласти резолюцію. День пропав. Вертайся назад. На проїзд пішло 2 карбованці 66 копійок. Другого дня ви витрачаєте таку саму суму, застає начальника колони, але відсутній начальник відділу кадрів — нікому видати наказ, а без нього бухгалтерія грошей не нараховує. І знову день пропав. Бухгалтера також застати не легко. Коли ж ви, витративши кілька днів і чимало власних грошей на дорогу, нарешті запасаетесь усіма паперами і підписами, виявляється, що немає касира. Декому з нас вдається

добратися до будівельної контори лише за 20-15 хвилин перед кінцем робочого дня. Тоді ми взагалі нікого в конторі не знаходимо — всі поїхали додому, в Одесу. Так, дивисься, і вся відпустка минула».

Те, що розповідає Зоя Кузнецова, є ілюстрацією для того специфічного для комуністичного режиму бюрократизму, з яким люди зустрічаються на кожному кроці і який наврод викликає в когось усмішку. За словами Кузнецової, робітниця Є. Ф. Петриченко пішла в декретну відпустку. Будучи вагітною і пізніше, після народження дитини, вона не могла поїхати за сто кілометрів до контори, щоб одержати відпускні гроші. Тому вона попрохала вислати їй гроші поштою на хатню адресу. Але протягом трьох місяців вона, не зважаючи на всі свої прохання, не могла одержати належних їй грошей. Кузнецова не розповідає, чи робітниця Петриченко із своєю дитиною не померла голодною смертю. Хоч за таких обставин це легко могло статися.

А. К-ИЙ

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО ОДИН РІЗНОВИД МОВНОГО БУР'ЯНУ

Дозвольте мені звернути увагу на одну мовну кальку, що мов бур'ян густо розрослася на сторінках Вашого журналу, надто в перекладах з російської мови. Калька та давно вже мозолить очі. За наявності доброї волі її давно б уже можна було виполоти із сторінок «Сучасности». Тим більше, що нижчепідписаний звертав на неї увагу колишнього головного редактора Вашого журналу, роблячи це в тоні обережної дружньої поради сам-на-сам, щоб не уразити часом його.

Однак моє зауваження не зустріло зрозуміння. Головний редактор, як бачилося, порад не потребував.

Тому в цьому листі я посилаюся виключно на авторитети, хоч і не стримаюся тут від того твердження, що за українізації 20-их років,

коли до мови авторів ставилося високі вимоги, цієї кальки мені не доводилося подибувати.

Зате з'явився той вираз у повоєнних радянських авторів, як Олесь Гончар та інші. Це можна віднести тільки на карб того, що повоєнні автори здебільшого в побуті вживають російської мови, нею думають, а тільки пишуть українською.

Ідеться мені тут про прислівник ледве з дієсловом. Йому в російській мові відповідає едва, але не завжди. Коли в російській мові стоїть едва не, тоді українська мова вимагає зворотів: трохи не, або мало не, або замалим не.

Загляньмо у «Словник мови Шевченка», видавництва «Наукова думка», Київ, 1964, в двох томах.

У творах Шевченка і в його ли-

стах українською мовою слово ледве вжито 49 разів. З того в значенні насилу, з великими труднощами — 41 раз: «...ледве додидала», «Ледве встала...», «Я ледве, ледве вийшов з хати...» і т. д.

У значенні слабо, майже непомітно — 8 разів: «...уже ледве дише», «ледве чути питається...» і т. д.

Це звороти, в яких український автор, котрий переважно думас російському, не зробить помилки, бо тут українське ледве цілком покривається з російським едва.

Зовсім нема в мові Шевченка «ледве не». І не могло бути. Бо такого в українській мові нема.

Те, що російська мова висловлює через едва не, знайдено в Шевченка тільки у формі трохи не — 39 разів.

Зазирнім ще й у «Словарь української мови» Бориса Грінченка, том II, З-Н, у Києві, 1908 (передрук фотомеханічним способом видавництва Академії наук Української РСР, Київ, 1958).

Ледве, ледві, ледво, 1) Едва, чуть, лишь только. (5 прикладів з Котляревського, Шевченка, з «Трудів», виданих П. П. Чубинським 1872-1878 і з творів Марка Вовчка). 2) Едва-ли, вряд-ли (4 приклади).

Зовсім нема (бо й не могло бути) ледве не.

Російське едва не в цьому

словнику віддано українським мало не, мало-мало не, мало що не (три приклади), замалим не, замалом не (три приклади) і трохи не (два приклади) та трохи-трохи не (один приклад).

Здається, що після цих авторитетних прикладів справа вже цілком ясна.

Звернення уваги на вживання кальки з російського едва не здається мені важливим надто тому, що на мову «Сучасности» орієнтуються деякі молодші еміграційні автори (не кажучи вже про широкий загаль читачів).

Не маю під рукою зараз перекладів з російських авторів, що їх друковано попередніми роками в «Сучасности», але пам'ятаю, що було тієї кальки дуже багато, а надто у творі білоруського автора В. Бикава «Мертвим не болить», що переклад його роблено, мабуть, з російської.*) Там цієї кальки «ледве не» просто аж кишіло.

Сергій ДОМАЗАР (Австралія)

*) Переклад зроблений з білоруської не підставі тексту, огублікованому в липневому та серпневому числах білоруського літературного журналу «Маладосць» (чч. 7 та 8 за 1965 рік), що виходить у столиці Білоруської РСР, Менську. — Редакція.

ВІД ВИДАВНИЦТВА

З уваги на серйозні причини практичного характеру видавництво і редакція не могли познайомити всіх членів редакції із змістом передової статті «На порозі сьомого року» в числі за січень 1967. Тому відповідальність за зміст згаданої передової несе видавництво журналу.

Видавництво ж. «Сучасність»

З М І С Т

Богдан Ігор Антонович. З поетичної спадщини	3
Валерій Шевчук. Довгий день без перерви	5
Марина Приходько. Поезії	24
Юрій Лавріненко. Між Каменою і бойовою стійкою	28
Володимир Попович. Михайло Нечитайло-Андрієнко	37
Микола Євшан. Іван Франко	58
о. Іван Гриньох. Собор, який для нас не відбувся	70
Богдан Винар. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції	82
Євген Онацький. По похилій площі	94
Огляди, нотатки. Українсько-єврейська зустріч у Парижі (Ки- рило Митрович) — Неспортові думки з нагоди спор- тових ігор (Л. Гусин) — Самостійність підприємств і централізм (А. К-ий) — Кілька епізодів із життя трудівників України (А. К-ий)	119
Лист до редакції. Про один різновид мовного бур'яну (Сергій Домазар)	126

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Зажадайте наш

новий КАТАЛОГ 1967

для подарунків («подарки»), товарів
радянського промислового вироб-
ництва.

Для висилки пакунків з наперед
оплаченим митом дійсним залишає-
ться наш ціnnик ч. 7.

Через ЛІНДЕКС можете подо-
рожувати до Радянського Союзу лі-
таками, залізницею, автобусами та
власними автомашинами.

На Ваше бажання ми радо наді-
шлемо Вам наш каталог подорожей
на 1967 рік.

Ваша фірма:

LINDEX GmbH & Co. KG

Versand — Reisen

8 München 27 — Rauchstr. 5
Tel.: 48 16 27, 48 13 75, 48 20 38
Telex: 05-23173
Bundesrepublik Deutschland

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

на місячник «СУЧАСНІСТЬ»
на 1966 рік

одно число   річно:

Австралія	0,70	7,— дол.
Австрія	20,—	200,— шил.
Англія	0:6:0	3:0:0 фун.
Аргентина	40,—	400,— пез.
Бельгія	40,—	400,— бфр.
Бразилія	80,—	800,— круз.
Венесуеля	3,—	30,— бол.
Голляндія	3,—	30,— гул.
Канада	1,—	10,— дол.
Німеччина	3,—	30,— нм.
США	1,—	10,— дол.
Франція	3,80	38,— ффр.
Швейцарія	3,20	32,— шфр.
Швеція	4,—	40,— кор.

КАТАЛОГ КНИЖОК

	нм	ам. дол.
• • • Арка — журнал літератури, мистецтва і критики р. 1947 ч.: 1, 4, 6; 1948 ч.: 2, 3-4, 5 кожне число	0,50	0,15
Барка Василь: Правда Кобзаря, стор. 288	7,50	2,00
Бикав Василь: Мертвим не болить, сор. 196	10,00	2,50
Галайчук Богдан: Нація поневолена, але державна, стор. 100	0,50	0,25
Голуб Всеволод: Україна в Об'єднаних націях, стор. 82	0,50	0,25
Гриньох Іван: Вселенський Собор, Ватиканський II, стор. 70	2,50	0,75
Гриньох Іван: Слуга Божий Андрей — Благовісник ед- ности (полотняна оправа), стор. 222	11,00	3,00
Гуменна Докія: Діти чумацького шляху, т. I, стор. 140 " " " " , т. III, стор. 166	2,00 2,00	0,50 0,50
Діма: Росянї зорі, поезії, стор. 32	0,50	0,20
Домонтович Віктор: Доктор Серафікус, повість, стор. 174	0,75	0,20
• • • Доповідь М. С. Хруцова на XX з'їзді КПРС Лист укр. в'язнів до ОН, стор. 104	2,50	0,75
• • • Збірник УЛГ, стор. 336	12,00	3,95
• • • Злочини комуністичної Москви в Україні, влітку 1941, стор. 86	1,75	0,50
Кононенко Кость: Колоніальний визиск — основа совет- ської індустріалізації, стор. 28	0,75	0,20
Кононенко Кость: Наукове дослідження, стор. 68	0,75	0,20
Кошелівець Іван: Нариси з теорії літератури, стор. 130	4,00	1,00
Кошелівець Іван: Панорама найновішої літератури в УРСР, стор. 368	10,00	2,95
Кошелівець Іван: Сучасна література в УРСР, стор. 380	12,00	3,40
Кравців Богдан: На багрянотому коні революції, (Реабіліта- ційний процес в УРСР), стор. 64	1,75	0,50

(Далі на 4 стор. обкладинки)